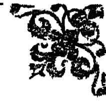
February 1931.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 398

श्री

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशर्मणा मैथिलेन रचितेन

मीमांसामण्डनेन मण्डिता

न्यायोपाध्यायेन ढुण्ढिराजशास्त्रिणा

संस्कृता शोधिता च ।

MĪMÂNSANUKRAMANIKÂ

by

Mandana Miśra,

With an Original Commentary,

Mīmānsāmaṇḍana

by

Mahāmahopādhyāya

Gaṅgānātha Jhā, M. A., D Litt, LL. D.

Edited by Nyāyopādhyāya Pandit Dhundhirāja S'āstrī

FASCICULUS V-५

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHÂMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३९८

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

Nos 377, 380, 383, 389 & 398.

THE

MĪMĀMSĀNUKRAMANIKĀ

By

MANDANA MIS'RA

With an Original Commentary

MĪMĀMSĀMANDANA

By

MAHÂMAHOPĀDHYĀYA
GANGĀ NĀTH JHA M A, D LITT, LL D

Edited by

NYĀYOPĀDHYĀYA KĀVYATĪRTH-
Pandit Dhundiraj S'astri

FASCICULUS I to V. १-५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHMA SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,*

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थसंख्या ६८

नं० ३७७, ३८०, ३८३, ३८९, ३९८ ।

* श्रीः *

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका ।

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझा शर्म्मणा मैथिलेन रचितेन

मीमांसामण्डनेन मण्डिता ।

न्यायोपाध्यायेन प० दुण्ढिराजशास्त्रिणा संस्कृता शोधिता च ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक

बनारस सिटी ।

१९८७

कारिकाणामकाराद्यनुक्रमणिका।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

(१) पूर्वाधिकरणविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'याज्यामन्वाह पुरोऽनुवाक्याम-न्वाहेति' ।

(३) तत्र संशयः—याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं किं प्रधानकर्म उत संस्कारकर्मेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानकर्मेति ।

(५) सिद्धान्तः—चोदितदेवतास्मरणसंस्कार एव दृष्टम्प्रयोजनम-नुवचनस्य । सति तु दृष्टे प्रयोजनेऽदृष्टकल्पनाऽन्याय्या । अदृष्टकल्पनं तु प्रधानकर्मत्वे दुर्वारम् । तस्मात् संस्कारकर्मेति ।

एतदभिप्रेत्याह याज्येति । 'याज्या' च 'पुरोऽनुवाक्या' चेत्यनयोर-नुवचने—'संस्कारौ' संस्कारकर्मणी-न प्रधानकर्मणी-इति भावः ॥२३॥

(२४) १०।४।४२ मनोता न विकारभाक् ।

(१) बाधे प्रासङ्गिकी चिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति वायव्यः पशुः-'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम' इति। अस्ति च प्रकृतावग्नीषोमीयपशौ मनोतामन्त्रः—'त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता अस्या धियो अभवोदस्महोता' इति—स च मन्त्रः वायव्ये चोदकेन प्राप्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं अग्निस्थाने वायुमूहयित्वा पठनीयो मन्त्र उताविकारेण यथावस्थित एवेति।

(४) पूर्वपक्षः—ऊहयित्वा प्रयोक्तव्यो मनोतामन्त्रः । तथैव देवता-विधिरनुगृहीतो भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—'यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः आग्नेय्येव मनोता कार्या' इति स्पष्टमूहो निषिध्यते । तस्माद् यथावस्थित एव पाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह मनोतेति । 'मनोता' मनोतामन्त्रः—'न' 'विकार-भाक्' विकारम् ऊहं न भजते—वायव्ये पशाविति शेषः ॥ २४ ॥

(२५) १०।४।४३-४६ स्वयोनौ साम कण्वाख्यम्

(१) प्रासङ्गिको विचारो बाधस्य ।

(२) वैश्यस्तोमे श्रूयते—'कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति' इति । उभय-विकारः कण्वरथन्तरमिति च नवमे स्थितम् (९।२।४८) ।

(३) तत्र सन्देहः—कण्वरथन्तरं किं बृहतो योनौ रथन्तरस्य वा योनावनियमेन गेयम्—उत रथन्तरस्यैव योनौ—उत कण्वरथन्तरस्य योनाविति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् अनियम इत्येकः पक्षः। रथन्तरविशेष एव कण्वरथन्तरम्—तस्मात् रथन्तरयोनावेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः।

(५) सिद्धान्तः—बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वम्, न तद्योन्योः। अतो नास्ति तद्योन्योरतिदेशेन प्राप्तिः। कण्वरथन्तरं च रथन्तराद् भिन्नम्। तस्मात् कण्वरथन्तरयोनावेव गेयमिति।

एतदभिप्रेत्याह स्वेति। 'कण्वाख्यम्' कण्वनामकं 'साम' कण्वरथन्तरम्—'स्वयोनौ' एव गेयमित्यर्थः॥ २५॥

(२६) १०।४।४७-४८ स्वयोन्युत्तरयोश्च तत्।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) कण्वरथन्तरे एवोक्तम्—'उत्तरयोर्गायति' इति। कण्वरथन्तरसाम्नां ऋचां त्रयमाश्रयः। तत्र एका स्वयोनिः। इतरे स्वयोन्युत्तरे। एवं बृहद्रथन्तरयोरपि।

(३) तत्र सन्देहः—किं रथन्तरयोन्युत्तरयोर्बृहद्योन्युत्तरयोर्वाऽनियमेन गेयम्—उत स्वयोन्युत्तरयोरिति।

(४) पूर्वपक्षः—बृहदुत्तरयोः रथन्तरोत्तरयोर्वाऽतिदेशप्राप्त्यविशेषेण स्वेच्छया गानमिति। अथवा नामसाम्याद् रथन्तरोत्तरयोरेव गेयम् इति द्वितीयः पक्षः।

(५) सिद्धान्तः—योनिवद् उत्तरयोरपि उत्तराग्रन्थपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोरेव गेयमिति।

एतदभिप्रेत्याह स्वेति। 'तत्' कण्वरथन्तरं साम—'स्वयोन्युत्तरयोः च'—गेयमिति शेषः॥ २६॥

(२७) १०।४।४९ स्तोत्रे शस्त्रे विकारो नो

(१) ऊहविचारः।

(२) अस्त्यग्निष्टुत् एकाहः। तत्र श्रूयते-'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति। प्राकृते च स्तोत्रशस्त्रे नानादैवतेऽत्र चोदकप्राप्ते।

(३) तत्र सन्देहः—किम्प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्दैवतानुसारेणोह उत यथावस्थित एव पाठ इति।

(४) पूर्वपक्षः—स्तोत्रशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वादस्त्यूह इति।

(५) सिद्धान्तः—स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति द्वितीयाध्यायप्रथमपादीयपञ्चमाधिकरणे स्थितम्। तस्मान्नास्त्यूह इति।

एतदभिप्रेत्याह स्तोत्र इति। 'स्तोत्रे' 'शस्त्रे' च विकारः' ऊहः-'नो' न भवतीति शेषः॥ २७॥

(२८) १०।४।५०-५६ निगमाश्चाज्यपानिति ।

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) चातुर्मास्येष्वनुयाजान् प्रकृत्य समाम्नातम्—पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति । अस्ति च प्रकृतावावाहनम्-'देवाज्यपानावह' इति । तच्च चोदकेनानुयाजेषु प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः-विकृतौ किमविकारेणावाहनं कर्तव्यमुत ऊहेनेति ।

(४) ऊहेनावाहनम्—ऊहश्च—'दध्याज्यपान्' 'दधिपान्' 'पृषदाज्यपान्' इत्येतेषामन्यतमरूपेण कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्त्यूहः । यद्यपि पृषदाज्यस्य हविष्ट्वमनुयाजेषूक्तम् तथापि पृषत्त्वं नाम चित्रता । तच्च आज्यस्य गुणः। स च गुणो दधिमिश्रणेन लभ्यते आज्ये । तस्मादाज्यस्यैव द्रव्यत्वात् नास्त्यूहः । 'आज्यपान्' इति शब्दोपेताः सर्वे मन्त्राः पठनीया इति ।

एतदभिप्रेत्याह निगमा इति । 'निगमाः' आवाहनमन्त्राश्च—'आज्यपान्' इत्येवं यथावस्थितरूपा एव पठनीयाः। नात्रोह इत्याशयः ॥२८॥

न्यायाश्चतुर्थपादेऽस्मिन्नष्टाविंशतिरीरिताः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य चतुर्थः ।

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

[बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः]

(१) १०।५।१-६ बह्वेकदेशग्रहणेऽन्त्यलोपः

(१) बाधप्रसङ्गागता ग्रहचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) प्रकृतौ—'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यष्टसङ्ख्यकानि कपालानि । विकृतिषु—'द्यावापृथिव्यमेककपालम् आश्विनं द्विकपालम्' इत्यादि प्राकृताया अष्टत्वसङ्ख्याया न्यूनाः कपालसङ्ख्याः ।

(३) तत्र सन्देहः—अष्टानां कपालानां केषांचित् विकृतौ परित्यक्तव्ये—किमनियमेन यस्य कस्यापि कपालस्य परित्यागः—उताद्यभागानामेव—उतान्त्यभागानामेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—आद्यं मध्यममन्त्यं वा यं कञ्चिदेकदेशं परित्यज्यावशिष्टो ग्रहीतव्यः । नियामकाभावात् इति ।

(५) सिद्धान्तः-'आचतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षेत-इदं करिष्यामि इदं करिष्यामि' इत्युक्तम्। ततश्च अनुक्रमेण स्मृत्वाऽनुष्ठेयानि। प्रकृते चास्ति क्रमो नियतः। एवं च सति प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयोरन्याय्यत्वात् आद्य एव भागो ग्राह्योऽन्त्य एव परित्याज्य इति।

एतदभिप्रेत्याह बह्विति। 'बहूनां' कपालानाम् मध्ये 'एकदेशस्य' एकभागस्य 'ग्रहणे' उपस्थिते—'अन्त्यस्य'एव भागस्य'लोपः'त्यागः—आद्यस्य तु ग्रहणमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।५।७-६ एकत्रिके स्यात् तृचमाद्यमेव।

(१) बाधे प्रासङ्गिको विचारः।

(२) अस्त्येकत्रिकः क्रतुः। तत्र श्रूयते-'अथैष एकत्रिकः—तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम् तिसृषु होतुराज्यम् एकस्याम्मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान' इति। सन्ति च प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः।

(३) तत्र संशयः—'तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान'इति यच्छ्रुतं तत्र किं त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो ग्राह्याः—उत प्रथमतृचस्था एव क्रमाम्नातास्तिस्र इति।

(४) पूर्वपक्षः—'त्रिच्छन्दा माध्यन्दिनः पवमान'इति प्रत्यक्षश्रुतिबलेन त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो ग्राह्या इति।

(५) सिद्धान्तः-पाठक्रमेण प्रथमप्रक्रान्तस्यैव गायत्रीच्छन्दस्कस्य प्राप्तौ तत्परित्यागे मानाभावात् तस्यैवैकस्य त्रिचस्य तिस्र ऋचो ग्राह्या इति।

एतदभिप्रेत्याह एकेति। 'एकत्रिके' क्रतौ—'आद्यम्' प्रथमम् गायत्रीछन्दस्कमेव—'तृचम्' तिस्र ऋचः—'स्यात्'—ग्राह्यमिति शेषः ॥२॥

(३) १०।५।१०-११ भवेदृगेका धुरि सामगीतौ

(१) बाधे प्रासङ्गिकविचारः।

(२) अस्त्येकत्रिकः क्रतुः पूर्वमुक्तः। सन्ति च तत्र धुरि सामानि।

(३) तेषु सामसु संशयः—किं तृचे गेयान्युतैकस्यामृचि इति।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकेन तृचे एव सामानीति।

(५) सिद्धान्तः—'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते'इति धूर्गानस्यावृत्तिः श्रूयते। तस्माद् एकस्यामेवर्चि सामानीति।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति। 'धुरि सामगीतौ' धुरि यत् सामानि गीयन्ते तत्र—'एका' एव 'ऋक्' भवेत्—गानस्याश्रय इति शेषः ॥ ३ ॥

(४) १०।५।१२-१३ अहर्गणे स्युर्दशरात्रधर्माः ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) सन्त्यहीनस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रादयोऽहर्गणाः ।

(३) तेषु संशयः—किमेतेष्वहर्गणेषु कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्तते—उताद्यौ द्वौ प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा दशरात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषाभिधानाभावात् चोदकेन कृत्स्नस्य विध्यन्तः प्राप्नोति ।

(५) सिद्धान्तः—यत् प्रथमं तद् द्वितीयम् यद् द्वितीयं तत् तृतीयम्' इति द्विरात्रप्रकरणे श्रूयते । तस्यार्थः—'यद् द्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेय तद् द्वादशाहस्य द्वितीयमित्यादि' । तदेतत् आद्यस्य प्रायणीयस्य वर्जने लिङ्गम् । तथा चोक्तम्—'जगतीमन्तर्गच्छति' इति—तत्र च षडहतृतीयं जागतं अन्तरीयमाणं दर्शयति—तच्च दशरात्रस्य प्रवृत्तिं उदयनीयवर्जनं च सूचयति । एवमाद्ययोर्वर्जने लब्धे यदवशिष्टं दशरात्रं तस्यैव विध्यन्तः प्रवर्तते इति ।

एतदभिप्रेत्याह अहरिति । 'अहर्गणे' द्विरात्रादौ—'दशरात्रस्य' एव 'धर्माः'—'स्युः'—अनुष्ठिताः, न द्वादशाहस्य कृत्स्नस्येति शेषः ।। ४ ॥

(५) १०।५।१४ नाद्यादरः स्यात् पवनादिमन्त्रे

(१) क्रमबाधोदाहरणम् ।

(२) अग्निचयने अग्नः पवनार्थाः आधूननार्थाश्च बहवो मन्त्राः पठिताः । प्रयोगे तु तेषां सङ्ख्यानियमः श्रूयते—'चतुर्दशभिर्वपति' 'सप्तभिराधुनोति' इति ।

(३) तत्र संशयः—के एते चतुर्दश सप्त वा मन्त्राः । किमाद्या एव चतुर्दश सप्त वा ग्राह्याः—उत अनियमः—ये केचन ग्राह्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमाधिकरणन्यायेनाद्यानामेव ग्रहणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथोक्तसङ्ख्यातिरिक्ता मन्त्राः पठिताः । यदि नियमेनाद्यानामेव ग्रहणं विवक्षितं भवेत्तर्हि इतरेषां पाठस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तस्मात् न नियमः । निजेच्छया उक्तेषु मन्त्रेषु यत्रक्वचनारभ्य अपेक्षिता सङ्ख्या पूरणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । पवनादिमन्त्रे पवमानार्थानां आधूननार्थानां च मन्त्राणां प्रयोगे—'आद्यादरः' आद्ये आदरः—आद्यमेवारभ्य पठनीया मन्त्रा इति नियमः—'न स्यात्'—अपि तु अनियम एवेति भावः ।।५।।

(६) १०।५।१५-२५ सामागमेनाधिकसङ्ख्यपूर्तिः ।

(१) बाधप्रसङ्गेन विचारः ।

(२) सन्ति विवृद्धस्तोमकाः क्रतवः—'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत्—त्रिणवेनोजस्कामम्—त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति । सन्ति च प्रकृतौ त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमाः । तेषामेव विवर्धनेन एकविंशति—त्रिणव-त्रयस्त्रिंशस्तोमाः भवन्ति ।

(३) तत्र संशयः—अत्रोक्ता विभिन्नाः सङ्ख्याः किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन पूरणीयाः-उत अप्राकृतानामागमेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनुक्तस्य साम्न आगमने प्रमाणाभावात् प्राकृतानामभ्यासेनैव सङ्ख्याः पूरणीया इति ।

(५) सिद्धान्तः—अभ्यासोऽपि साक्षाच्छ्रुतः । सङ्ख्यापूरणायैव स कल्प्येत । सङ्ख्यापूरणं च लोके द्रव्यान्तरागमेनैव भवति नाभ्यासेन । न ह्यष्टकृत्व एकं घटमानीयाष्टघटवत्त्वं गृहस्य भवति । तस्मात् सामान्तराणामागमेनैव सङ्ख्यावृद्धिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह सामेति । 'अधिकसङ्ख्यपूर्तिः'—अधिका सङ्ख्या यस्य स्तोमस्य तस्य एकविंशतिसङ्ख्यकस्तोमस्य 'पूर्तिः' सङ्ख्यापूरणम्-'सामागमेन'साम्नां प्राकृताद् भिन्नानां 'आगमेन' प्रवेशेन—एव-स्यात् इति शेषः-न तु प्राकृतानामभ्यासेनेत्यर्थः ।। ६ ।।

(७) १०।५।२६ ऋगागमः स्यात् पवमान आद्ये·

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) सन्ति विवृद्धस्तोमकाः क्रतवः पूर्वोक्ताः ।

(३) तत्र पुनः संशयः—बहिष्पवमाने किं साम्नामागम उताभ्यास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सामागम इति ।

(५) सिद्धान्तः—'एकं हि तत्र साम' इति बहिष्पवमानं प्रकृत्याम्नायते । अतः सामान्तरागमो न सम्भवति । अत ऋगन्तरागमेनैव सङ्ख्याविवृद्धिः कर्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह ऋगिति । 'आद्ये पवमाने' बहिष्पवमानस्तोमे—'ऋचः' ऋगन्तरस्य एव 'आगमः' 'स्यात्'—न तु सामान्तरस्येत्याशयः ॥ ७ ॥

(८) १०।५।२७-३३ ऽभ्यस्या यथोक्तं खलु सामिधेनी ।

(१) पूर्वाधिकरणद्वयापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय विकृतिकामेष्टिषु—'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्ये'त्यादि सामिधेनीसङ्ख्यावृद्धिः श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—इयं सङ्ख्यावृद्धिः किमृगागमेनोताभ्यासेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन ऋगागमेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—एकादशैव सामिधेनीमन्त्राः । प्रकृतौ तासां पञ्चदशत्वं ऋगागमेन न कृतमपि तु 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इत्यभ्यासेनैव सङ्ख्याविवृद्धिराम्नाता । अतः काम्येष्वपि तथैवाभ्यासेन सङ्ख्याविवृद्धिः कर्तव्या । किन्तु यद्रूपोऽभ्यासः प्रकृतावाम्नातस्तस्यैव विकृतौ प्राप्तिः न तदतिरिक्ताभ्यासस्य । तस्मात् प्रकृतिवत् त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामभ्यस्य पञ्चदशं पूरयित्वाऽवशिष्टा षट्सङ्ख्या ऋगागमेन पूरणीयेति । एवमत्राभ्यासेनागमेन चेत्युभाभ्यामेवापेक्षितसङ्ख्यापूरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यस्येति । 'सामिधेनी' सामिधेनीमन्त्रा एकादश—'यथोक्तं' प्रकृतौ यथा 'त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्' इत्यभ्यासप्रकारः उक्तस्तथैव—'अभ्यस्या' अभ्यसनीया 'खलु'—न तदतिरिक्ताऽभ्यसनीया—अवशिष्टा तु सङ्ख्या ऋगागमेनैव पूरयितव्येति भावः ॥ ८ ॥

(९) १०।५।३४-४१ स्यात् षोडशी तु प्रकृतौ प्रयोगे

(१) बाधे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—'षोडशिनं गृह्णाति' इति ।

(३) तत्र संशयः—अयं षोडशी किं प्रकृतौ निविशते—उत विकृतौ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—षोडशिनं प्रकृत्य 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेहन् त्रिरात्रस्ये'ति श्रुतम् । द्विरात्रादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । तस्माद् विकृतिगामी षोडशीति ।

(५) सिद्धान्तः—'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इत्येतद् वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे एव निवेशः षोडशिनः । अग्निष्टोमस्य च ज्योतिष्टोमसंस्थात्वेन नात्र प्रकरणं बाध्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'षोडशी' षोडशिग्रहणं—'तु'—'प्रकृतौ' 'प्रयोगे' प्रकृत्यनुष्ठानमध्ये एव स्यात्' इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) १०।५।४२-४३ स गृह्यते चाग्रयणान्न तूक्थ्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) उक्ते षोडशिग्रहणे—

(३) संशयः—किमयं षोडशी आग्रयणपात्रादुक्थ्यपात्राच्च गृहीतव्य उताग्रयणपात्रादेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'उक्थ्यान्निगृह्णाति षोडशिनम्'—'आग्रयणान्निगृह्णाति षोडशिनम्' इति वाक्यद्वयबलादाग्रयणादुक्थ्याच्च ग्रहीतव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—'तं पराञ्चमुक्थ्यान्निगृह्णाति' इत्युक्थ्यवाक्यस्यो-त्तरकालताविधिपरत्वमुक्तम् । अतो नोभयस्माद् ग्रहणमपि त्वाग्रयणादेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह स इति । 'स' षोडशी-'आग्रयणात्' आग्रयणपात्राद् 'गृह्यते'-'न तु उक्थ्यात्' उक्थ्यपात्रादिति सम्बन्धः ॥ १० ॥

(११) १०।५।४४-४८ ग्राह्यस्तृतीये सवने स नूनम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) षोडशिग्रहणे—

(३) पुनः संशयः-किमिदं ग्रहणं प्रतिसवनं भवत्युत तृतीये एव सवने इति ।

(४) पूर्वपक्षः-षोडशिग्रहणं त्रिष्वपि सवनेषु भवेत् । 'प्रातःसवने' ग्राह्यः-माध्यन्दिनसवने ग्राह्यः-तृतीयसवने ग्राह्यः' इति प्रतिसवनं श्रुतत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः-उदाहृतस्य वाक्यस्य शेषे सवनद्वयं निन्दित्वा 'तृतीयसवने ग्राह्यः न सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति' इति प्रशंसापूर्वकं तृतीयसवनमेव विहितम् । तस्मात् तृतीये एव सवने षोडशिग्रह इति ॥

एतदभिप्रेत्याह ग्राह्य इति । 'स' षोडशी-'तृतीये सवने' एव 'ग्राह्यः' 'नूनम्' निश्चयेन- न सर्वेषु सवनेष्विति भावः ॥ ११ ॥

(१२) १०।५।४७-५२ सस्तोत्रशस्त्रः खलु षोडशी स्यात् ।

(१) षोडशीविचार एव वर्तते ।

(२) षोडशिग्रहणे—

(३) संशयान्तरम्—अयं षोडशी किं स्तोत्रशस्त्रसहितः उत ताभ्यां रहित इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अग्नीषोमीये राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये ग्राह्य' इति षोडशिग्रहोऽग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः । तथा चायं स्तोत्रशस्त्रवर्जित एव स्यात् । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तोत्रशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वम्प्रसज्येताग्निष्टोमीयसंस्थात्वं च बाध्येत इति ।

(५) सिद्धान्तः—'एकविंशं स्तोत्रं भवति, प्रतिष्ठायै हरिवच्छस्यते' इति षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तोत्रशस्त्रे विहिते । तस्मादस्ति स्तोत्रशस्त्रसहितत्वं षोडशिन इति ।

एतदभिप्रेत्याह सस्तोत्रेति । 'सस्तोत्रशस्त्रः' स्तोत्रं च शस्त्रं च, ताभ्यां सहितः एव-'षोडशी' 'स्यात्','खलु' निश्चयेनेति सम्बन्धः ॥१२॥

(१३) १०।५।५३ ५४ प्राप्तस्य तस्य श्रवणं द्विरात्रे

(१) षोडशिविचारो वर्तते।

(२) अस्त्यङ्गिरसां द्विरात्रः। तत्राम्नायते-'वैखानसं पूर्वेद्युः साम भवति—षोडश्युत्तरे' इति।

(३) तत्र संशयः-अस्य वाक्यस्य कोऽर्थः—किं षोडशिग्रहणमितरेभ्यो द्विरात्रेभ्यो निवर्त्य अङ्गिरसां द्विरात्रे नियम्य विधीयते—उत षोडशिग्रहणं केवलमनूद्यत इति।

(४) पूर्वपक्ष.—यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशिग्रहणं तत् 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनेन सर्वेषु द्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्यते। तथा चान्येषु द्विरात्रेषु षोडशिग्रहस्याभावः अङ्गिरसां द्विरात्रमात्रे तु तस्य भाव इति तस्य विधेरर्थः।

(५) सिद्धान्तः—सर्वद्विरात्रेषूत्तराण्यहानि षोडशिग्रहणेन सम्बद्धानि—'उत्तरेहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति सामान्यविधानेन। वैखानसमित्याद्युदाहृतवाक्ये तु वैखानससाम्नो विधिः, न षोडशिग्रहणस्य। तस्मादुत्तरेऽहनि षोडशिग्रहणं उत्तरेऽहन्निति वाक्येन विहितमत्र अङ्गिरसां द्विरात्रे केवलमनूद्यते इति।

एतदभिप्रेत्याह प्राप्तस्येति। 'प्राप्तस्य' वाक्यान्तरेण (उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यनेन) सर्वेषु द्विरात्रेषु विहितस्य—'तस्य' षोडशिनः—अङ्गिरसां 'द्विरात्रे'—'श्रवणम्' अनुवादः—षोडश्युत्तरे इत्यत्र वाक्य इति शेषः॥

[भाष्यकारेण द्वे अधिकरणस्वरूपे अत्रोक्ते। तत्राद्यं वृत्तिकारमतेनापरं भाष्यकारमतेनेति न्यायमाला। मण्डनेन चात्र कारिकायां द्वितीस्वरूपस्यैव ग्रहणं कृतम्—इति ध्येयम्]॥ १३॥

(१४) १०।५।५५-५७ चतुर्थवीप्सा खलु बह्वहीने।

(१) षोडशिविचारो वर्तते।

(२) षोडशिनं प्रकृत्यामनन्ति-'चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते'।

(३) तत्र संशयः—किमेकस्मिन्नेव अहीने चतुर्थेऽहनि षोडश्यभ्यसितव्यः—उत एकस्मिन्नहीने चतुर्थेऽहनि पुनरन्यस्मिन्नहीनेऽपि चतुर्थेहनि इत्येवंरूपोऽभ्यास इति।

(४) पूर्वपक्षः—एकस्मिन्नहीने प्रथमाहमारभ्य चतुर्थेऽहनि ग्रहणं, पुनः पञ्चमाहमारभ्य चतुर्थे दिने इत्येवं रूपोऽभ्यासो विवक्षितः। तथासत्येव 'चतुर्थे चतुर्थे' इति वीप्सा चरितार्था स्यात्। अन्यथा 'चतुर्थेऽहनि' इत्येतावन्मात्र पर्याप्तं स्यात्। 'अहीनस्य' इत्येकवचनमपि एकस्मिन्नेवाहीनेऽभ्यासं सूचयतीति।

(५) सिद्धान्तः—एकाहीनपक्षे 'चतुर्थेऽष्टमेऽहनि' इत्येवमुक्तं स्यात्। 'अहीनस्य' इत्येकवचनं तु नानाहीनपक्षे जात्यभिप्रायत्वेन सङ्गच्छते। तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थेहनि षोडशिग्रह इति।

एतदभिप्रेत्याह चतुर्थेति। 'चतुर्थवीप्सा' चतुर्थे चतुर्थेऽहनीति चतुर्थशब्दस्य द्विरुक्तिः—'बह्वहीने' नानाहीनपक्षे एव—'सङ्गच्छते' इति शेषः। नानाहीनेषु चतुर्थेऽहनि षोडशिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नेवार्थे वीप्सा चरितार्था भवति न त्वेकाहीनपक्षे इत्याशयः॥ १४॥

(१५) १०।५।५८ भवेज्जगत्साम मखे विकारे

(१) बाधसम्बन्धी विचारः।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'यदि जगत्सामा सोमः स्यादाग्रयणाग्रान् ग्रहान् गृह्णाति' इति।

(३) तत्र संशयः—अत्रोक्ताया आग्रयणाग्रतायाः किं प्रकृतौ निवेश उत विकृतौ।

(४) पूर्वपक्षः—यदि जगत्सामा इत्यनेन ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते तदा प्रकरणानुरोधात् प्रकृतौ (ज्योतिष्टोमे) एव निवेश इति।

(५) सिद्धान्तः—'जगत्' इति कस्यापि साम्नो नाम नोपलभ्यते। तस्मात् जगत्यामृचि उत्पन्नं साम यस्मिन् यज्ञे भवति स एव भवति 'जगत्सामा सोमः'। उक्तं च साम विषुवन्नामकं विकृतावेव मुख्येऽहनि सम्भवति। तस्माद् विकृतावेव निवेशः।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति। 'जगत्साम' जगत्यामृच्युत्पन्नं साम—'विकारे' विकृतिभूते एव—'मखे' यज्ञे—'भवेत्' सम्भवति—नतु प्रकृताविति भावः। तस्मादाग्रयणाग्रतायाः विकृतावेव निवेश इति भावः॥१५॥

(१६) १०।५।५८ (वर्णकान्तरम्) गानं जगत्साम यतो जगत्याम्।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) 'यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्' इति पूर्वोक्तमेव वाक्यम्।

(३) तत्र संशयः—'जगत्सामा' इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः—किं रथन्तरसामा बृहत्सामा वेति विकल्पः—उत बृहद्रथन्तरोभयसामा—उत रथन्तरसामा—उत जगत्यां ऋच्युत्पन्नं साम यस्मिन् स इति।

(४) पूर्वपक्षः—(अ) बृहत्सामा रथन्तरसामा वेति विकल्पः—विशेषानवगमात् इति (क)अथवा बृहद्रथन्तरोभयसामा—जगच्छब्दस्य कृत्स्नवाचित्वात् इति। (च)अथवा रथन्तरसामा—नोभयोः समुच्चयो न्याय्यः इति।

(५) सिद्धान्तः—जगच्छब्दोऽत्र जगतीच्छन्दोवाची । ततश्च तच्छन्दस्कामृचमुपलक्ष्य तया ऋचा तन्निष्ठं साम उपलक्ष्यते । तस्मात् जगत्यामृच्युत्पन्नं साम यस्मिन् इत्येव जगत्सामशब्दस्यार्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह गानमिति—'यतः' यस्मात् कारणात्—'जगत्याम्' जगतीच्छन्दस्कायामृचि—'गानम्' साम—एव—'जगत्साम' जगत्सामपदेन विवक्षितम् [तस्मात् 'जगत्सामा' इति विशेषणं विकृतावेवोपपद्यते इति पूर्वेण सम्बन्धः] ॥ १६ ॥

(१७) १०।५।५९–६१ क्रत्वाश्रयस्तूभयसामके स्यात्

(१) समुच्चये विचारः ।

(२) गोसवादिषु क्रतुषु रथन्तरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः–'गोसव उभे कुर्यात्'इति । प्रकृतौ तु इदमाम्नातम्—'उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्, अग्रवतीं बृहत्पृष्ठस्य' इति । ते इमे उपवत्यग्रवत्यौ ऋचौ पृष्ठद्वयस्याङ्गभूते गोसवादिष्वतिदेशतः प्राप्ते ।

(३) तत्र संशयः—किं इमे ऋचौ गोसवे विकल्प्येते—उतान्यतरस्य ग्रहणम्—यद्यन्यतरस्य, किं रथन्तरस्योत बृहत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकल्पः—तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्वित्वात् । न च समुच्चयः ऋचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् । अथवा प्रथमश्रुतत्वाद् रथन्तरस्य मुख्यत्वाद् रथन्तरस्यैव प्रतिपद उपवतीं कुर्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतावेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । उभयसामके गोसवादौ तु मिलितयोरेव पृष्ठता । तस्मात् प्राकृतयोः प्रतिपदोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तथा सति नात्र रथन्तरपृष्ठं नापि बृहत्पृष्ठम्, अपि तु बृहद्रथन्तराभ्यामुभाभ्यामत्र पृष्ठनिर्वृत्तिः । तस्मान्नोपवती प्रतिपत् नाप्यग्रवती· अन्यैव क्रतुनिमित्ता काचिद् भविष्यति इति ।

एतदभिप्रेत्याह क्रत्विति । 'उभयसामके' गोसवादौ—'क्रत्वाश्रयः' एव प्रतिपत्—'स्यात्'–न तु रथन्तरबृहत्सम्बन्धिन्यौ उपवत्यग्रवत्याविति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) १०।५।६२–६४ सर्वादितो न प्रतिकर्षणं स्यात् ।

(१) बाधे प्रासङ्गिकी चिन्ता ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णन्ति' इति ऐन्द्रवायवस्याग्रत्वरूप प्राथम्यम् । मन्त्रकाण्डविधिकाण्डयोस्तु ग्रहाणामयं पाठक्रमः—'प्रथम उपांशुग्रहः, द्वितीयोऽन्तर्यामग्रहः, तृतीय ऐन्द्रवायवग्रहः, चतुर्थो मैत्रावरुणो ग्रह' इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—ऐन्द्रवायवस्याग्रतासम्पादनाय किं सर्वादौ प्रतिकर्षे उपांशोरपि पूर्वं ग्राह्यता—उत स्वस्थाने एव तस्य ग्रहणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऐन्द्रवायवस्य स्पष्टमग्रत्वविधानात् सर्वेभ्य उपांश्वादिभ्यः पूर्वमेव स ग्राह्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—ऐन्द्रवायवो धाराग्रहाणामेकतमः । तस्मात् तस्याग्रत्वं धाराग्रहापेक्षयैव । एवं सति तस्य स्वस्थान एव ग्रहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेति । 'सर्वादितः' सर्वेषां ग्रहाणां उपांश्वादीनां आदौ प्राक्—'प्रतिकर्षणं' स्वस्थानादाकृष्य ग्रहणं—'न स्यात्' अपि तु स्वस्थान एव ग्रहणं स्यात्—ऐन्द्रवायवग्रहस्येति शेषः ॥ १८ ॥

(१६) १०।५।६५-६६ काम्येऽपि न स्यात् सकलग्रहेभ्यः

(१) पूर्वाधिकरणचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोम एव श्रूयते—'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्रापि किमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं स्वस्थाने स्यादुत सर्वेभ्यः पूर्वमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—धाराग्रहादिष्वग्रतायां पूर्वोदाहृतेनैव वाक्येन सिद्धायामत्रोदाहृते वाक्ये यदग्रताविधानं तद्बलात् सर्वेभ्यः पूर्वं ग्रहणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यम्—धाराग्रहाणामेव प्रकृतत्वात् यथास्थानस्थितानामेव धाराग्रहाणां कामविशेषसंयोगोऽत्रोच्यते । तस्मात् काम्येऽपि स्वस्थान एव ग्रहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह काम्य इति । 'काम्येऽपि' ग्रहणे—'सकलग्रहेभ्यः' सर्वेभ्य उपांशुप्रभृतिभ्यः—'पूर्वम्' इति शेषः—'न स्यात्' ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

(२०) १०।५।६७-६८ मन्थ्याग्रतादिः सकलग्रहाणाम् ।

(१) ग्रहाग्रताविचार एव वर्तते—पूर्वाधिकरणद्वयापवादोऽयम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'शुक्राग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्य' इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—किमत्रापि मन्थ्यशुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमुत सर्वादाविति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन स्वस्थान एव ग्रहणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थानग्रहणेनैव सम्पन्नम् । मन्थ्यादिषु तु न तथा इति नात्र पूर्वाधिकरणन्यायावतारः ।

तथा सति विधीयमानमग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेण न सम्भवतीति प्रतिकृष्य सर्वादौ ग्रहणमिति।

एतदभिप्रेत्याह मन्थ्येति। 'मन्थ्याग्रतादि' मन्थ्यादिग्रहाणां यदग्रत्वमुक्तं तत्— सकलग्रहाणाम्'-अपेक्षयेति शेषः। तस्मात् तेषां सर्वादावेव प्रतिकर्ष इत्याशयः॥ २०॥

(२१) १०।५।७०-७२ सा त्वैन्द्रवायव्यत एव पूर्वा।

(१) ग्रहविचारो वर्तते—पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) मन्थ्याग्रता सर्वग्रहाणामपेक्षयेति मन्थ्यादीनां प्रतिकर्ष इति स्थितम्।

(३) तत्र पुनः संशयः—किमेषां प्रतिकर्षः सर्वादौ,-उत यतः कुतश्चित् अनियमेन—उत ऐन्द्रवायवस्यैव पुरस्तादिति।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ युक्तः—विशेषनियामकाभावात्। सामान्यतः श्रुतमग्रत्वं सर्वापेक्षमेव न्याय्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—प्राकृतान् धाराग्रहानाश्रित्यैव फलविशेषाय मन्थाग्रत्वादि विहितम्। किञ्च 'धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः—ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्' इति वाक्यं मन्थ्यादेः काम्यस्य धारणानन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहण वदत् ऐन्द्रवायवापेक्षयैवाग्रत्व मन्थ्यादीनामिति बोधयति। तस्मादैन्द्रवायवग्रहात् प्राक्, न सर्वेषां प्राक्, मन्थ्यादेर्ग्रहणमिति।

एतदभिप्रेत्याह सेति। 'सा' मन्थ्यादीनामग्रता—'ऐन्द्रवायवत एव' ऐन्द्रवायवग्रहात् एव—'पूर्वा' प्राक् कर्तव्या—न तु सर्वेषामादाविति भावः॥ २१॥

(२२) १०।५।७३-७४ तत्सादनं च प्रतिकृष्यतेऽर्थात्।

(१) ग्रहविचारशेषः।

(२) सर्वे ग्रहाः गृहीत्वा साद्यन्ते।

(३) तत्र सन्देहः—यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र तस्य सादनस्यापकर्षो भवति न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—सादनस्य प्रतिकर्षो न श्रुतः। तस्मान्न प्रतिकर्ष इति।

(५) सिद्धान्तः—ग्रहणशेषो हि सादनम्। ग्रहणं हि प्रदानार्थम्-न चासादनं विना प्रदानं सम्भवति। एवं च सादनस्य ग्रहणशेषत्वे यदा ग्रहणस्य प्रतिकर्षस्तदा सादनस्यापि प्रतिकर्ष इति।

एतदभिप्रेत्याह—तदिति । 'तत्सादनं' गृहाणां सादनं—'च' अपि—'अर्थात्' प्रयोजनवशात्—'प्रतिकृष्यते'—यत्र गृहणं प्रतिकृष्यते तत्र सादनमपि प्रतिकृष्यते-सादन विना प्रदानरूपस्य प्रयोजनस्य सिद्ध्यसम्भवादित्याशयः ॥ २२ ॥

(२३) १०।५।७५-७६ न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) गृहाणां गृहणं सादनं च प्रदानार्थम् । गृहणस्य सादनस्य च क्वचित् प्रतिकर्षो भवतीति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—प्रदानस्यापि प्रतिकर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—गृहाणां गृहणप्रतिकर्षानुसारेण यथा सादनस्य प्रतिकर्षस्तथा प्रदानस्यापीति ।

(५) सिद्धान्तः—सादनं हि ग्रहणशेषः—ततो ग्रहणप्रतिकर्षेण तस्य प्रतिकर्षः । प्रदानं तु न ग्रहणशेषः—प्रधानमेव तत् । न तु शेषानुसारेण प्रधानस्य प्रतिकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह नत्विति । 'प्रदानं' तु प्रधानं सत्—'न प्रतिकर्षणीयम्' । सादनं यथा प्रतिकृष्यते न तथा प्रदानं प्रधानत्वादित्याशयः ॥२३॥

(२४) १०।५।७७-७८ समं विधत्ते पुनरग्रतोक्तिः ।

(१) गृहविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति द्वादशाहे ऽयनीका । तत्र श्रूयते-'ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशम चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नां ऐन्द्रवायवाग्र प्रथमगृहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्'इति ॥ प्रकृतौ द्वादशाहे च द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु क्रमेण ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणत्वानि विहितानि—तेष्वाद्य रथन्तरनिमित्तं द्वितीयं बृहन्निमित्तम् ॥ एवञ्चोभयमपि चोदकेनापि प्राप्तम् ।

(३) एवं सति संशयः—यदि चोदकेनैव प्राप्तं तर्हि ऽयनीकां प्रकृत्य पुनर्वचनस्य (उदाहृतवाक्यस्य) किम्प्रयोजनम्—किं चोदकप्राप्तस्यानुवादः—उत गुणान्तरस्य परिसङ्ख्या—उतार्थवादः—उत विधिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः-अनुवादोऽप्रयोजकः । परिसङ्ख्या दोषत्रयदुष्टा । न च प्राप्तस्य विधिः सम्भवति । तस्मादर्थवाद एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—आग्रयणाग्रत्वे यथा विधिस्तथा ऐन्द्रवायवाग्रशु-

क्राग्रतयोरपि। न च प्राप्तत्वादविधिः। अस्य विधेरनिमित्तकत्वाभ्युपगमात्. चोदकप्राप्तस्य तु रथन्तरनिमित्तकत्वात् इति।

एतदभिप्रेत्याह सममिति। 'पुनः' द्वितीयवारं, चोदकप्राप्त्यनन्तरं या 'अग्रतोक्तिः' अग्रताश्रुतिः सा—सम विधत्ते समानविधानम्। वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रथन्तरसामनिमित्तक प्रवृत्तमत्र चोदकेन प्राप्तं—तस्मात् समानविधिकं करिष्यामीति पुनर्वचनमिति भावः॥ २४॥

(२५) १०।५।७९-८२ व्यूढः समूढस्य भवेद्व विकारः

(१) अतिदेशबाधप्रसङ्गेन विचारः।

(२) द्विविधो द्वादशाहः—व्यूढः समूढश्च। समूढस्तावत्—'ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाह' इत्यादि। व्यूढस्तु—'ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ अथेतरेषां दशानामह्नाम्' इत्यादि।

(३) तत्र संशयः—किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आम्नाता, उभौ च प्रकृतिभूतौ—उत समूढः प्रकृतिः व्यूढः तद्विकृतिरिति।

(४) पूर्वपक्षः—उभयस्य प्रकृतत्वाविशेषात् न ज्ञायते कस्यैकस्य धर्मा आम्नाताः कस्य नेति। न चैकस्यापि कोपि विशेषो दृश्यते येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावविवेको भवेत्। तस्मादुभावपि प्रकृतिभूतौ इति।

(५) सिद्धान्तः-समूढ एव प्रकृतिः व्यूढस्तद्विकृतिः। 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह' इति व्यूढे श्रूयते। एतच्च तस्य विकृतित्वे एव सम्भवति नान्यथा। किंच 'यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेय' इति कामाय व्यूढो विधीयते। तथा सति नास्य क्रत्वर्थता। तस्मात् समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिरयमिति।

एतदभिप्रेत्याह व्यूढ इति। 'व्यूढः' द्वादशाहः—'समूढस्य' द्वादशाहस्य—'विकारः' विकृतिः—'भवेत्'-तस्माद्व अहर्गणेषु समूढधर्माणामेवातिदेशो न व्यूढधर्माणामित्याशयः॥ २५॥

(२६) १०।५।८३-८७ स्वस्थानवृद्धिं लभते त्र्यनीका।

(१) द्वादशाहविषय एव विचारो वर्तते।

(२) अस्ति समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्रम्। तत्र त्र्यनीका चोदकप्राप्ता [त्रीणि अनीकानि ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा त्र्यनीका]—तयाच त्रिरावृत्तया [द्वादशाहाद्यन्तयोरह्नोर्मध्ये दशममहः परित्यज्य] नवसङ्ख्यकान्यहानि पूरितानि। [ऐन्द्रवायवः—शुक्रः—आग्रयणः, पुनरैन्द्रवायवः—शुक्रः—आग्रयणः; पुनरैन्द्रवायवः—शुक्रः—आग्रयण इत्येवमावृत्तिः]॥ ततश्च

विकृतौ संवत्सरसत्रेऽपि तथैव पूरयितव्यानि। उक्ता च त्र्यनीकाया आवृत्तिर्द्विधा सम्भवति—नवदिवसात्मकस्य समूहस्यावृत्तिरित्येकः प्रकारः—नवदिवसात्मकसमूहान्तर्गतैकैकस्य दिवसस्य पुनःपुनरनुष्ठानमित्यपरः प्रकारः॥

(३) तत्र संशयः—द्वयोरनयोः कतरः प्रकारो न्याय्य इति।

(४) पूर्वपक्षः—नवदिवसात्मकस्य समूहस्यैवावृत्तिः। ऐन्द्रवायवग्रहानन्तरं शुक्राग्रो विहितः—आवृत्तौ यदि ऐन्द्रवायव आवर्त्येत तदा ऐन्द्रवायवादानन्तर्यं शुक्रस्य बाध्येत। तस्मात् समूहात्मकेनैवावृत्तिर्न्याय्येति।

(५) सिद्धान्तः—ग्रहाणां स्वस्थानवृद्धयैव प्रायणीयोदयनीययोरन्तरालपूर्तिर्भवति। तथात्र पूरयितव्यमन्तरालं नवधा विभज्य—प्रथमभागगतेषु अहःसु ऐन्द्रवायवाग्रत्वम् त्रिरावृत्तम्—द्वितीयभागे शुक्राग्रत्वं त्रिरावृत्तम्—तृतीयभागे आग्रयणाग्रत्वं त्रिरावृत्तमित्येवक्रमेणानुष्ठानम्। एवं खण्डश आवृत्तिः। तस्मात् स्वस्थान एव वृद्धिरिति।

एतदभिप्रत्याह—स्वेति। 'त्र्यनीका' ग्रहत्रयात्मिका—'स्वस्थाने' 'वृद्धिम्' त्रिधा आवृत्तिं—'लभते' प्राप्नोति। तस्मात् खण्डश आवृत्तिः, समूहात्मकेनेत्यर्थः॥ २६॥

(२७) १०।५।८८ छन्दोविवृत्या न विवर्ततेऽर्थः

(१) द्वादशाहे विचारविशेषः।

(२) सन्ति द्वादशाहे भक्ष-पवमान—परिधि-कपालानि। तत्र च मन्त्रा आम्नाताः॥ ते च द्वादशाहविकृतौ चोदकेन प्राप्ताः॥ ते च भक्षादयो गायत्रादिच्छन्दोनुसारिनाम्ना व्यवहृताः। विकृतौ च छन्दसां व्यतिक्रमः श्रूयते-'गायत्रीत्रिष्टुभः, त्रिष्टुप् जगत्याः, जगती गायत्र्या' इति॥

(३) तत्र संशयः—योऽयं छन्दोव्यतिक्रमः स किं मन्त्रशब्दानामेव कार्यः उत भक्षपवमानपरिधिकपालरूपाणां तेषामर्थानामपि इति।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र व्यतिक्रमः। तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षः त्रैष्टुभशब्दस्य माध्यन्दिनीयभक्षस्य स्थाने-माध्यन्दिनीयो जागतस्य स्थाने-जागतो गायत्रस्य स्थाने-इत्येवं पवमानेषु परिधिषु कपालेषु च योज्यम्। साऽयं व्यतिक्रमोऽर्थेष्विव मन्त्रशब्देष्वपि कार्य इति।

(५) सिद्धान्तः-उदाहृते वाक्ये अर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः, अपि तु छन्दसामेव। तस्मात् मन्त्रगतानां गायत्रादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः। भक्षादीनां गायत्रत्वाद्यसम्भवात् तत्तच्छन्दोनाम्ना व्यपदेशः प्रशंसार्थमेव। तस्मान्नार्थानां भक्षादीनां व्यतिक्रम इति।

एतदभिप्रेत्याह छन्द इति । 'छन्दोविवृत्त्या' छन्दसो व्यतिक्रमेण 'अर्थः' भक्षादिः—'न विवर्तते'—भक्षादिरूपेऽर्थे व्यतिक्रमो न भवतीत्यर्थः॥२७॥

सप्ताधिका विंशतिनीतयोऽत्र ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य पञ्चमः ।

अथ दशमस्य षष्ठः पादः ।

[बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः]

(१) १०।६।१-२ तृचे गेयं भवेत् साम

(१) बाधप्रसङ्गेन सामविचारः प्रस्तूयते ।

(२) सामान्युदाहरणम् । पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु विहितं रथन्तर-बृहद्-वैरूपादिसाम सामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते ।

(३) तत्र संशयः—स्तोत्रप्रयोगकालेऽपि किमिदं साम एकस्यामृचि गेयम्-उत तृचे गेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद् यथाध्ययनमेकस्यामेव ऋचि गेयम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—'अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोः' इति तिसृषु ऋक्षु प्रस्तोत्रा गातव्यो भागो निरूप्यते । तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । पुनश्च ऋग्देवतासामदेवतासंवादे सामदेवता एकामृचं द्वे ऋचे च प्रत्याख्याय तिस्र ऋचोऽङ्गीचकारेति वर्णितम् । तदपि तृचस्य लिङ्गम् । अन्यच्च 'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति वचनम् । तस्मात् तृचे साम गेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तृच इति । 'साम' रथन्तरादि—'तृचे' ऋक्त्रयसङ्घे—'गेयम्' न त्वेकस्यामृचीति भावः ॥ १ ॥

(२) १०।६।३ कालार्थं स्वर्दृगुच्यते ।

(१) सामविशेषविचारः ।

(२) रथन्तरसाम्नो योनौ 'अभि त्वा शूर' इति ऋचि 'स्वर्दृक्'शब्दः श्रूयते—'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशम्' इति । अस्ति चोद्गातुः कर्तृता तृचे—'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत्-स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं स्वर्दृक्शब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते—उत विधीयमानसम्मीलनावधिकत्वेन स्वर्दृक्शब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सम्मीलनवाक्याद् वीक्षणवाक्यं भिन्नम् । ततो सम्मीलनावधित्वेन उच्चारणस्यान्वयो न सम्भवति । किं च वीक्षेतेत्यत्र लिङ्श्रवणात् विधिर्गम्यते । तस्मात् स्वर्दृकूशब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं चोच्चारणाङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वर्दृशं प्रतीत्यत्र कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्दृक्शब्दोच्चारणस्य सम्मीलनकालविधित्वं द्योत्यते । न च वाक्यं भिन्नम्—'आ स्वर्दृकूशब्दोच्चारणात् सम्मीलयेत्' इत्येवंरूपैकवाक्यतासम्भवात् । एवं चोत्तरयोर्ऋचोः सम्मीलनस्य बाध इति फलम्—इति ।

एतदभिप्रेत्याह कालेति । 'कालार्थं' सम्मीलनस्य कालावधिज्ञापनार्थम्—'स्वर्दृक्'शब्दः—'उच्यते' प्रयुज्यते—अतो न सम्मीलनोच्चारणयोरङ्गाङ्गिभाव इति भावः ॥ २ ॥

(३) १०।६।४-५ प्रत्यहन्न द्विसामत्वम्

(१) सामविचारो वर्तते ।

(२) प्रकृतौ द्वादशाहे पृष्ठ्यः षडह उत्पन्नः । तत्र षण्णामप्यह्नां क्रमेण रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवतानि सामानि विहितानि॥ विकृतौ गवामयने यः पृष्ठ्यः षडहस्तत्र श्रूयते—'पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा'इति ॥ चोदकप्राप्तयोरपि बृहद्रथन्तरयोः पुनर्विधानात् वैरूपादिनिवृत्तिः ॥

(३) तत्र संशयः—शिष्यमाणं बृहद्रथन्तरसामद्वयं किं प्रत्यहं कर्तव्यमुत केषुचिद् अहःसु बृहत केषुचिद्रथन्तरम् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'बृहद्रथन्तरसामा' इत्यत्र द्वन्द्वगर्भे बहुव्रीहौ साम्नोः साहित्यं प्रतीयते । ततः प्रत्यहं सामद्वयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—षडहे सामद्वयस्य साहित्यमित्येवार्थो 'बृहद्रथन्तरसामा षडहः' इत्यस्माद्वाक्याद् गम्यते । प्रकृतौ च साम्नां परस्परनिरपेक्षत्वादिहापि द्वयोः साम्नोः परस्परनैरपेक्ष्यमेव । तस्मात् केषुचिदहस्सु एकं साम केषुचिदपरम्, न सर्वेषु सामद्वयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतीति । 'द्विसामत्वं' सामद्वयप्रयोगः—'प्रत्यहम्' सर्वेषु अहःसु 'न' भवतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

(४) १०।६।६-१२ नैकादशिनमन्वहम् ।

(१) बाधातिदेशचिन्ताऽनुवर्तते पूर्वचिन्तासदृशी ।

(२) द्वादशाहे श्रूयते—'एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमेकादशापि पशवः प्रायणीये कर्तव्या, त ए-

वैकादश पुनरुदयनीये—अथवा एकादशानां केचित्प्रायणीये केचिदुदय-नीये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकादशापि प्रायणीये—पुनस्त एवोदयनीये भव-न्ति । प्रायणीयोदयनीययोरुभयोरपि प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्ते-र्न्याय्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वा-दशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयौ देशत्वेन विधीयेते । तस्मान्न तयोः प्राधान्यम् । एवं च सति यथा'शतं दे-वदत्तयज्ञदत्तयोर्दीयताम्' इत्यत्र शतस्य कश्चिद् भागो देवदत्ताय कश्चिद् यज्ञदत्ताय दीयते—तथैव 'प्रायणीये पञ्च उदयनीये च षट्' इत्येवंरूपेण विभागेन पशवः कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'एकादशिनम्' एकादश पशून्—'अन्वहम्' प्रायणीयोदयनीययोरुभयत्रावृत्त्या–'न'–'कर्तव्यमिति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १०।६।१३-१४ पृष्ठमेकं विश्वजिति

(१) सामविचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'विश्वजित् सर्वपृष्ठ' इति । षडहे षट्सु अहः-सु क्रमेण 'रथन्तरम्—बृहद्–वैरूपम्–वैराजम्—शाक्वरं–रैवतम्' इत्येतैः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तान्येतानि सर्वाणि पृष्ठसामा-नि यस्मिन् विश्वजिति स भवति सर्वपृष्ठः ।

(३) तत्र संशयः—माध्यन्दिनपवमान–मैत्रावरुण–साम्नोरन्तरा-लरूपे देशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि–उत एकस्य पृष्ठदेशे अ-न्येषामन्यत्रेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पृष्ठकार्ये वर्तमानस्य सर्वस्य अयं देश उक्तः । त-स्मात् सर्वाणि तत्र कार्याणि इति ।

(५) सिद्धान्तः—वचनेन देशविशेषः साम्नां व्यवस्थाप्यते—'पव-माने रथन्तरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्य इतराणि—वैरूपं होतुः, पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाक्वरं मत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम' इति । वचनं हि न्यायाद्बलीयः । एवं च एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशोऽन्येषामन्यत्र परिसामकार्ये इति ।

एतदभिप्रेत्याह पृष्ठमिति । 'विश्वजिति'—'एकम्' एव—'पृष्ठम्'—एकस्यैव साम्नः पृष्ठकार्ये निवेशः, अन्येषां तु सामकार्ये इत्याशयः ॥५॥

(६) १०।६।१५-२१ वैरूपं पृष्ठसाधनम् ।

(१) सामविचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'उक्थ्यो वैरूपसामा' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वैरूपं कृत्स्ने क्रतौ निविशते-उत केवलं पृष्ठकार्ये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'वैरूपसामा उक्थ्यः' इत्यत्र वैरूपं साम यस्मिन् उक्थ्ये क्रतौ स-इत्येवंरूपस्य सम्बन्धस्य प्रतीयमानत्वात् कृत्स्ने एव क्रतौ वैरूपस्य निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ 'रथन्तरसामा' 'बृहत्सामा' इत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठविषयत्वदर्शनात् अत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठकार्ये एव वैरूपस्य निवेशः-क्रतुसम्बन्धश्च पृष्ठद्वारेणैवेति ।

एतदभिप्रेत्याह वैरूपमिति । 'वैरूपं' साम-'पृष्ठस्य' एव 'साधनम्' निष्पादकमङ्गं भवति—तस्मात् पृष्ठकार्ये एव तस्य निवेशो न कृत्स्ने क्रतावित्याशयः ॥ ६ ॥

(७) १०।६।२२-२३ स्तोमस्यैव त्रिवृत्त्वं स्यात्

(१) सामविचारः ।

(२) एवं श्रूयते—'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु निविशते—उत स्तोममात्रेण सम्बध्यते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनात् अत्रापि क्रतुसाधनेषु या या सङ्ख्या श्रूयते सा सर्वा त्रिवृत्त्वेन विक्रियते इति ।

(५) सिद्धान्तः—अवयवव्युत्पत्त्या यद्यपि त्रिवृच्छब्दस्त्रैगुण्यवाची तथाऽपि वेदे रूढया स स्तोमवाची एव । तस्मात् स्तोममात्रसम्बन्धि त्रिवृत्त्वमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तोमस्येति । 'त्रिवृत्त्वं' त्रिवृदितिनिर्देशः—'स्तोमस्य' 'एव' 'स्यात्'—न तु सर्वेषां क्रतुसाधनानामिति शेषः ॥ ७ ॥

(८) १०।६।२४-२५ द्वैपृष्ठ्यमुभयश्रुतौ ।

(१) सामविचारः ।

(२) सन्त्युभयसामानः क्रतवः—'संसव उभे कुर्यात्', 'अभिजितावेकाह उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं बृहद्रथन्तरे विभक्ते भवतः-एकं पृष्ठस्तुतौ इतरत् अन्यस्तुतौ-उत समस्ते उभे पृष्ठस्तुतावेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ बृहद्रथन्तयोरेकेनैव पृष्ठं साधितम् । इहापि

चोदकेन अन्यतरेण पृष्ठं साधनीयम् । तस्मात् द्वे सामनी विभक्ते भवतः इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतिवदन्यतरस्य विकल्पे पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् समस्ते समुच्चीयेते इति ।

एतदभिप्रत्याह द्वैपृष्ठमिति । 'उभयश्रुतौ' उभयसामनि यागे–'द्वैपृष्ठम्' द्वे पृष्ठे इति द्वैपृष्ठम्—द्वयोरेव साम्नोः समुच्चयेन प्रयोगो न विकल्पेनेत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) १०।६।२७-२८ षडहान्ते चाशनं स्यात्

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) पृष्ठ्यः षडहो द्विविधः । प्रकृतौ द्वादशाहे–'त्रिवृत्-पञ्चदशः-सप्तदशः-एकविंशः-त्रिणवः-त्रयस्त्रिंशः' इत्येतैः षड्भिः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड् विहितानि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः षडहः । क्वचिद् विकृतौ व्यस्यासेन आदौ त्रयस्त्रिंशोऽन्ते त्रिवृत् इति त्रयस्त्रिंशादिः षडहः ॥ मधुभोजनं चात्र चोदकेन प्राप्तम् । तच्च प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं कृतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—विकृतावपि किं त्रयस्त्रिंशानन्तरमेव कार्यमुत षडहान्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य त्रयस्त्रिंशानन्तरभोजनस्य परित्यागे मानाभावात् तथैव त्रयस्त्रिंशान्ते एव भोजनमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'संस्थिते षडहे मध्वाशयेद् घृतं वा' इति षडहस्य समाप्तावेव प्रकृतौ भोजनस्य विहितत्वाद्विकृतावपि षडहान्त एवाशनमिति । प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशोऽन्त्यो विकृतौ तु त्रिवृदेवान्त्यः—अत एकत्र त्रयस्त्रिंशान्ते इतरत्र त्रिवृदन्ते इति नोचितम् । उभयत्रापि षडहान्ते एव भोजनमिति।

एतदभिप्रेत्याह षडिति । 'षडहान्ते' यथा प्रकृतौ तथैव विकृतावपि षडहस्य 'अन्ते' समाप्तौ एव–'अशनं' भोजनम् मधुनो घृतस्य वा–'स्यात्'–इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

(१०) १०।६।२९-३० नावृत्तिरशनस्य तु ।

(१) पूर्वविचारशेषः ।

(२) 'आवृत्तं पृष्ठमुपयन्ति' इति श्रूयते । तथाच षडहावृत्तौ स्तोत्रादीन्यावृत्तानि भवन्ति ।

(३) तत्र संशयः—किं मधुभोजनस्याप्यावृत्तिरुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा स्तोत्रादीनामावृत्तिस्तथा भोजनस्यापि भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—समाप्ते षडहे भोजनं विहितम् । समाप्तिश्च नाम

षडहविशेषव्यापारोपरमः । अतः षडहावृत्तावपि आवृत्तेरन्ते एव भोजनम् । तस्मान्नावृत्तिसम्भवो भोजनस्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अशनस्य' मधुभोजनस्य–'तु' 'आवृत्तिः' पुनरनुष्ठानम्–'न' भवति–षडहस्यावृत्तावपीति शेषः ॥ १० ॥

(११) १०।६।३१ प्रतिमासन्तदावृत्तिः

(१) पूर्वविचारशेषः तदपवादरूपः ।

(२) गवामयने श्रूयते–'चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः–पृष्ठ्यः षडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स पञ्चमः'–इति षडहपञ्चकरूपो 'मासः'। तत्र च चोदकेन षडहस्यान्ते मधुभोजनं प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—उक्तः षडहपञ्चकरूपो मासो यदा आवर्त्यते तदा किं प्रतिमासं मधुभोजनस्यावृत्तिरुत सर्वेषाम्मासानामन्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सर्वेषामन्ते–न प्रतिमासमिति।

(५) सिद्धान्तः—प्रतिमासं समाप्तानां षडहानां पृथक्त्वात् भोजनमपि प्रतिमासमावर्तनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतीति । 'प्रतिमासम्' मासस्य अन्ते–'तस्य' मधुभोजनस्य–'आवृत्तिः' भवेदिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

(१२) १०।६।३२–३३ दीक्षितैः प्राश्यते मधु ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सत्रात्मके द्वादशाहे श्रूयते–'संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेत्' इति ।

(३) तत्र संशयः—सत्रिभिर्मधु भक्षणीयं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—न भक्षणीयम्—सत्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वात्–ब्रह्मचारिणश्च मधुमांसप्रतिषेधात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तनिषेधः पुरुषार्थः । सत्रे मधुभक्षणं क्रत्वर्थम्। ततो विषयभेदः । तस्मात् भक्षणीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षितैरिति । 'दीक्षितैः' सत्रिभिः–'मधु'–'प्राश्यते इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

(१३) १०।६।३४–४४ न मानसमहार्भिन्नम्

(१) द्वादशाहविचारो वर्तते ।

(२) द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते–'अनया त्वा पृथिव्या समुद्रेण सया प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति' इति । अस्यार्थः–'पृथिवीपात्रम्, समुद्रः सोमः, प्रजापतिर्देवता, एवंविशिष्टस्य ग्रहणे मनः साधनम्–तदिदम्मानसमिति' ।

(३) तत्र संशयः—किमिदम्मानसमहः द्वादशाहाद् भिन्नमुत तद-न्तर्गतमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—एतद् द्वादशाहेभ्यो भिन्नं त्रयोदशेऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । 'द्वादशाहेन हृतरसानि छन्दांसि मानसेनाप्याययन्ति' इति वाक्याद् द्वादशाहानन्तरमेव कर्तव्यम्मानसमिति द्योत्यते ॥ व्यपदेशभेदो-ऽपि श्रूयते–'वाग् वै द्वादशाहः, मनो मानसम्' इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहे एव दशमस्याह्नोऽङ्गं भवति मानसम् । 'एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम्' इत्येषा श्रुतिर्दशमाह्नोऽङ्गम्मा-नसमिति बोधयति । एवमङ्गत्वेऽपि मानसेनाप्यायनोक्तिः सङ्गच्छते । त-स्मात् द्वादशाहाङ्गमेव मानसमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'मानसम्' अहः' 'न' भिन्नम्'–द्वादशाहादिति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) १०।६।४५–५० सत्रं स्याद् बहुकर्तृकम् ।

(१) द्वादशाहस्य सत्रविशेषस्य प्रसङ्गेन सामान्यतः सत्राणि चिन्त्यन्ते ।

(२) सन्ति सत्राणि ज्योतिष्टोमस्य विकृतयः ।

(३) तत्र संशयः—किमेककर्तृकाणि उत बहुकर्तृकाणीति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिवत् एककर्तृकाणीति ।

(५) सिद्धान्तः—'सत्रमासीरन्' 'सत्रमुपेयुः' इत्येवं बहुवचनान्ताः श्रूयन्ते सत्रविधयः । तस्मात् बहुकर्तृकाणीति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रमिति । 'सत्रम्' द्वादशाहादिकम्–'बहुकर्तृकम्' बहवः कर्तारोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्मिन् तत् एवम्भूतं–'स्यात्'–न तु प्रकृतिवदेककर्तृकमिति भावः ॥ १४ ॥

(१५) १०।६।५१–५८ ऋत्विजस्त्विह नान्ये स्युः

(१) सत्रविचारो।वर्तते ।

(२) सन्ति सत्राणि । तानि च बहुकर्तृकाणीति स्थितम् ।

(३) सत्रेषु पुनः संशयः—किं सत्रिणो यजमाना एव ऋत्विजो भवन्ति–उत तेभ्योऽन्ये ऋत्विजः कर्तव्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ज्योतिष्टोमे यजमानाद् व्यतिरिक्ता एव ऋत्विजः । तदनुसारेण सत्रेष्वपि तथैवेति ।

(५) सिद्धान्तः—'ये यजमानास्त एव ऋत्विजः' इति प्रत्यक्षवच-नम् । 'अदक्षिणानि सत्राणि' इति दक्षिणाराहित्यमपि श्रुतम् । तस्माद् यजमाना एव ऋत्विजः सत्रेष्विति ।

एतदभिप्रेत्याह ऋत्विज इति । 'इह' सत्रेषु—'ऋत्विजः'–'अन्ये'

यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ताः—न' स्युः' अपि तु य एव यजमानास्त एव ऋत्विज इत्याशयः ॥ १५ ॥

(१६) १०।६।५९ सत्रं स्याद् द्वादशाहकम् ।

(१) सत्रविचार एव वर्तते ।

(२) अस्ति द्वादशाहः । तत्र च वर्तते सत्रम् ।

(३) तत्र सन्देहः—द्वादशाहवर्तिनः सत्रत्वं युक्तं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशाहो ज्योतिष्टोमस्य विकृतिः । न च तत्र सत्रलक्षणलक्षितत्वम् । तस्मान्न द्वादशाहगतस्य सत्रत्वमिति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहस्य सत्रत्वमेव । तथाहि—'आसते' 'उपयन्ति' इत्यादि चोदनास्वरूपं यजमानबहुत्वं च सत्रे—तदेव द्वादशाहेऽपि इति ।

एतदभिप्रेत्याह—सत्रमिति । 'द्वादशाहकम्' द्वादशाहयागः—'सत्रं' सत्रलक्षणलक्षितं—'स्यात्' भवेत्—आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च लक्षितत्वादित्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।६।६० अहीनोऽपि भवेदेवम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति द्वादशाहः—अस्ति तत्राहीनोऽपि ।

(३) तत्र संशयः—द्वादशाहवर्तिनः अहीनत्वं युक्तं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशाहस्याहीनलक्षणलक्षितत्वाभावान्न युक्तं तद्वर्तिनोऽहीनत्वमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'यजति' इति चोदनास्वरूपं यजमानसङ्ख्यानियमाभावश्चाहीनलक्षणम् । तदेतद् वर्तत एव द्वादशाहवृत्तिषु कतिपयेषु यागेषु द्विरात्रादौ । तस्माद् युक्तमहीनाभिधानं द्वादशाहस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह अहीन इति । 'अहीनः' 'अपि' 'एवं'—द्वादशाहकं—'स्यात्' । अहीनलक्षणमपि द्वादशाहे वर्तत एवेत्याशयः ॥

तथाच 'आसीरन्' 'उपेयुः'-इत्यादि चोदनास्वरूप बहव एव यजमाना इति नियमश्च सत्रलक्षणम्—'यजति' इति चोदनास्वरूपं यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीनलक्षणम्—अयमेव च भेदः सत्राहीनयोरिति तात्पर्यमधिकरणद्वयस्येति ध्येयम् ॥ १७ ॥

(१८) १०।६।६१-६७ दक्षिणा सकृदश्रुतेः ।

(१) सत्रविशेषविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति द्वादशाहस्य विकृतिषु एकादशरात्रः पौण्डरीकयागः । तत्र दक्षिणा विहिता-'अयुतं पुण्डरीके दद्यात् अश्वसहस्रमेकादशम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमियं दक्षिणा एकादशसु दिनेषु प्रत्यहं दातव्या उत सकृदेव कर्मान्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रतिदिनकर्तव्यं कर्म प्रधानम् । दक्षिणा च कर्माङ्गम् । प्रतिप्रधानं च अङ्गमावर्तनीयम् । तस्मात्प्रत्यहं दक्षिणादानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकादशदिनव्यापी समस्तेतिकर्तव्यतासम्पन्न एक एव यागः पौण्डरीकः । तस्य न प्रत्यहं समाप्तिरपि तु एकादशदिनावसाने एव । कर्मान्ते च दक्षिणा । तस्मान्न प्रत्यहं दक्षिणाऽपि तु सकृदेव कर्मान्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह दक्षिणेति । पौण्डरीकयागे 'दक्षिणा' 'सकृत्' एकवारमेव कर्मान्ते दातव्या, न प्रत्यहम्-कुतः—'अश्रुतेः' यस्मात् पौण्डरीकयागः कर्मसमुदायः—प्रत्येकं समुदायिनामङ्गरूपेण च दक्षिणा न श्रूयते इति भावः ॥ १८ ॥

(१९) १०।६।६८-७१ विभज्य नयनं तस्याः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पौण्डरीकस्य प्रकृतौ—"माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते" इति दक्षिणाया नयनादिरूपसंस्कारः श्रूयते । स च चोदकेन पौण्डरीकेऽपि प्राप्तः । दक्षिणाया दानं च पौण्डरीके सकृदेवेति समधिगतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं गवायुतादिरूपाणां सर्वासां दक्षिणानां कात्स्न्येंन नयनं प्रत्यहम्-उत सकृदेव नयनम्—उत प्रविभज्यैकैकस्य प्रत्यहं नयनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—समस्तदक्षिणाद्रव्यस्यैकत्वात् समस्तस्य कृत्स्नस्य सकृदेव नयनम् । तच्च प्रत्यहं वा स्यात् कर्मान्ते वेत्यैच्छिकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहे त्वन्वहं विभज्यैव दक्षिणानयनं भवति । तस्मात् तस्य विकृते पौण्डरीकेऽपि तथैव कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह विभज्येति । 'तस्याः' दक्षिणायाः—'नयनं' नयनादिसंस्कारः—'विभज्य' दिनानुदिनमेकैकं प्रति कर्तव्यमिति शेषः । एवं च सति दशसु अहःसु गवामेकैकसहस्रम् एकादशे चाह्नि अश्वसहस्रम्—नेतव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

(२०) १०।६।७२-७५ यावदर्थं मनोर्ऋचः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२ क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते—'मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यावत्य ऋचः मनुसम्बन्धिन्यस्ताः सर्वाः सामिधेनीषु प्रयोक्तव्या उत काश्चिदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषाश्रवणात्सर्वा मनुलिङ्गा ऋचः प्रयोक्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निसमिन्धनमेव सामिधेनीनां कार्यम्—तच्च यावतीभिः सिध्यति तावत्य एव प्रयोक्तव्या न सर्वाः । प्रकृतौ च पञ्चदशभिरेव ऋग्भिरग्निसमिन्धनं सिध्यति । तस्मादत्रापि पञ्चदशैव प्रयोक्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह यावदिति । 'मनोर्ऋच' या विकृतौ विहिताः ताः—'यावदर्थम्' प्रयोजनानुसारेण यावतीभिरग्निसमिन्धनरूपोऽर्थः सिध्यति तावत्य एव—प्रयोक्तव्या न सर्वा मनुलिङ्गा इति शेषः ॥ २० ॥

(२१) १०।६।७६ मानोपाहरणे वस्त्रे

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानम् उपाहरणं चाम्नातम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेते येन केनापि साधनेन कार्ये उत वस्त्रेणैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयत्नविशेषं विनैव यत्किञ्चिल्लभ्यते साधनं तेनैव कर्तव्ये इति ।

(५) सिद्धान्तः—'वाससि मिनोति--वाससा चोपाहरति' इति प्रत्यक्षं श्रूयते । तस्मात् वस्त्रे एव मानम्, वस्त्रेणैवोपाहरणमिति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह मानेति । 'मानोपाहरणे' मानं च उपाहरणं च—'वस्त्र' वस्त्रेणैव साधनेन कार्ये इति भावः ॥ २१ ॥

(२२) १०।६।७७ पृथग् वस्त्रमहर्गणे ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति द्वादशाहोऽहर्गणः । तत्र चोदकप्राप्तमुपाहरणम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेतदुपाहरणार्थमन्यद् वस्त्रं प्रत्यहं सम्पादनीयमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तादन्यस्य वाससोऽनुक्तत्वान्न ग्राह्यमन्यद् वास इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशदिनेषु प्रत्यहं सोमस्योपाहरणं चोदकप्राप्तं भवति । तच्च प्रत्यहं वस्त्रभेदमन्तरेण न सम्भवति । तस्मात् वस्त्रान्तरं सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पृथगिति । 'अहर्गणे' द्वादशाहे—'पृथग्' अन्यत्—'वस्त्रम्' उपाहरणार्थं सम्पादनीयम्प्रत्यहमिति शेषः ॥ २२ ॥

(२३) १०।६।७८-७६ हरणार्थं पृथग् वासः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रत्यहं वस्त्रं सम्पादनीयमित्यवगतम् ।

(३) तत्र संशयः—किं मानार्थं सम्पादनीयमुतोपाहरणम्प्रति इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ मानोपाहरणार्थमेक एव वास उपादीयते । तस्मादिहापि उभयार्थं पृथग्वस्त्रं सम्पाद्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपाहरणार्थमेव सम्पादनीयं वस्त्रान्तरम् । यदा प्रयोजनं तदैव साधनं सम्पाद्यते । उपाहरणाय च वस्त्रान्तरस्य प्रयोजनम् । तस्मादुपाहरणार्थं तस्यैव काले सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह हरणेति । 'पृथक्' अन्यत्—'वासः' वस्त्रं—यदुपादेयत्वेन सिद्धम्पूर्वाधिकरणे—तत्—'हरणार्थम्' उपाहरणार्थमेव न तु मानार्थमपि । तस्मादुपाहरणायैव सम्पादनीयमिति भावः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशति नीतयः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य षष्ठः ।

अथ दशमस्य सप्तमः ।

[बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः]

(१) १०।७।१-२ पशौ हविः स्यात् पृथगङ्गमङ्गम् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः प्रवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः ।

(३) तत्र संशयः—किं कृत्स्नः पशुरेकं हविरुत प्रत्यङ्गम् भिन्नं हविरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नः पशुरेकं हविः । अग्नीषोमदेवतां प्रति देयद्रव्यत्वेन पशुश्चोदितः—न च हृदयादि पशोरङ्गं साक्षात् 'पशुः' भवति इति ।

(५) सिद्धान्तः—'हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया' इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाम्नायन्ते । अवदानं च हविष्प्रयोजकः संस्कारविशेषः—पुरोडाशादौ हविषि होतुमवदीयमानत्वदर्शनात् । हृ-

विःशब्दश्च 'हूयते इति हविः' इति व्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । तस्मा-त्प्रत्यङ्ग भिन्नं हविरिति ।

एतदभिप्रेत्याह पशाविति । 'पशौ' अग्नीषोमीये-'अङ्गम् अङ्गम्' प्र-त्यङ्गम्—'पृथक्' भिन्नं-'हविः' होमद्रव्यं--'स्यात्' । न च कृत्स्नस्य पशो-रेकहविष्ट्वमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।७।३-९ तस्यावदेयं हृदयादि नान्यत् ।

(१) हविष्ट्वचिन्तैव वर्तते ।

(२) पशोः प्रत्यङ्गं हविर्भिन्नमिति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—किं येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्तनीयः-उत सर्वैरङ्गैरवदातव्यम्-उत यान्युक्तानि एकादश हृदयादीन्यङ्गानि तैरेव नान्यैरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनिर्दिष्टविशेषेण येन केनचिदङ्गेन यथेच्छं यागः कार्य इति । अथवा सर्वैरङ्गैरवदातव्यम् कृत्स्नस्य पशोर्ह-विष्ट्वात् कस्याप्यङ्गस्य परित्यागे मानाभावात् इति ।

(५) सिद्धान्तः —विशेषेणोक्तैर्हृदयादिभिरेवैकादशभिर्यागः कर्तव्यः। अन्येषामङ्गानां परिसङ्ख्यातत्वात् । अंसाद्यङ्गानां प्रतिषेधोऽपि श्रूयते 'नांसयोरवद्यति न शिरसः' इति ।

एतदभिप्रेत्याह तस्येति । 'तस्य' पशोः—'हृदयादि' एव अङ्गं-'हृदय-स्याग्रेऽवद्यति-अथ ग्रीवायाः' इत्यादिनोक्तमेव—'अवदेयं' हविरर्थमिति शेषः—'न' 'अन्यत्' अङ्गम्, अंसादि । ततश्च अंसादीनां परिसङ्ख्येति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

(३) १०।७।१०-११ त्र्यङ्गैर्यजेतेति न यागशेषैः [युक्तैरिति पाठान्तरम्]

(१) हविर्विचारो वर्तते ।

(२) अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते--'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं यागशेषैस्त्रिभिरङ्गैः स्विष्टकृद् यष्टव्य उत अयागशेषैः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यागशेषैरेव स्विष्टकृद्धोमो भवति । तस्मादिहापि विकृतौ तथैव स्यात् । ततश्च यागार्थानां हृदया-दीनामङ्गानां यैः कैश्चित् त्रिभिरङ्गैर्यागशेषभूतैः स्विष्टकृद् होतव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दोष्णः पूर्वार्धादग्र समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः' इत्यत्र हृदयाद्येकादशभ्योऽन्यान्येवाङ्गानि त्रीणि स्विष्ट-कृते समाम्नायन्ते । न चैतेषां त्रयाणामुपयोगः कुत्रापि यागे पूर्वं कृतो येनैतानि यागशेषाणि भवेयुः। तस्मादयागशेषैरेवाङ्गैर्होतव्यः स्विष्टकृदिति ।

एतदभिप्रेत्याह त्र्यङ्गैरिति । 'त्र्यङ्गैः यजेत' 'इति' वाक्येन विहितो यः स्विष्टकृद् होमः स—'यागशेषैः' पूर्वयागस्य शेषभूतैः हृदयादिभिः—'न' कर्तव्यः—अपि तु अयागशेषैरन्यैरेव त्रिभिरङ्गैर्गुदादिभिः कर्तव्य इत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) १०।७।१२-१६ अध्यूध्निका होतृभजेर्विकारः ।

(१) भक्षविचार इदानीम्प्रवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमस्य विकृतिः पशुरग्नीषोमीयः । तत्रेदमाम्नायते—'अध्यूध्नीं होत्रे हरन्ति' इति । ['अध्यूध्नी' हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गम्] ।

(३) तत्र संशयः—इयमध्यूध्नी किं प्राकृतस्य होतृभक्षस्य विकार उत अविकार एव होतुर्नियम्यत इति ।

(४) पूर्वपक्षः–'इयमध्यूध्नी होतुरेव नान्यस्य' इति नियम्यते । हृदयादीन् यागशेषान् भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्य अयागशेषानपि तत्र प्रक्षिपेत् । अस्मिंश्च भक्षणे प्रत्येकमृत्विजां विभज्यमाने सेयमध्यूध्नी होतुः कदाचित् स्यात् कदाचिदन्यस्य—इति पक्षे प्राप्तत्वादत्र नियम्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—भक्षैकत्रीकरणविधानं त्वेवं श्रूयते—'अथ यत् परिशिष्यते तत्तत् समवत्तधान्याम् आनयति–हृदयं जिह्वा वक्षः—वनिष्टुम्' । न चात्राध्यूध्नी पठ्यते । एवं चाप्राप्तत्वात् उदाहृतवाक्येनैव विधीयमानाऽध्यूध्नी होतुरिडाभागमन्यं बाधते । तत्रेत्थं वचनव्यक्तिः—'यद् होत्रे हरन्ति तदध्यूध्नीम्' इति । तस्मात् प्राकृतस्य होतृभक्षस्य विकारिकाऽध्यूध्नी इति ।

एतदभिप्रेत्याह अधीति । 'अध्यूध्निका' अध्यूध्नी—'होतृभजेः' होतृभागस्य 'विकारः' इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

(५) १०।७।१७ वनिष्टुरग्नीदशनं विकुर्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अग्नीषोमीयपशावेव श्रूयते—'वनिष्टुमग्नीधे' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमग्नीद्भक्षस्य प्राकृतस्य विकार उत अविकार एवाग्नीधो नियम्यत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—हृदयाद्यङ्गे वनिष्टोरपि पाठात् अध्यूध्नीवदत्र नियमे बाधो नास्ति । तस्माद् वनिष्टुरग्नीध एव भवतीति नियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—यस्मिन् वाक्ये हृदयादिषु वनिष्टुरपि पठितः तद् हृदयादीनां पात्रप्रक्षेपमात्रं विधत्ते न तु भक्षत्वम् । तस्मात्तेन वनिष्टोर्भक्षत्वं न विहितम् । एवं च अन्यतोऽप्राप्तत्वात् उदाहृतवाक्येनैव वनिष्टोर्भक्षत्वविधानात् वनिष्टुव्यतिरिक्तोऽग्नीध्रो भागो बाध्यते । तस्मात् पूर्ववत् प्राकृतस्य अग्नीद्भागस्य विकारोऽयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह वनिष्टुरिति । 'वनिष्टुः' पशोरङ्गविशेषः—'अग्नीद्-शनम्' अग्नीध्रः भक्षभाग—'विकुर्यात्' तत्साधनं गृह्णीयात्—योऽग्नीध्रे भागः स वनिष्टुरेवेति भावः ॥ ५ ॥

(६) १०।७।१८–१६ अस्त्येव मैत्रावरुणस्य भक्षः ।

(१) भक्षचिन्ता वर्तते ।

(२) अस्त्यग्नीषोमीयः पशुः । अस्ति च मैत्रावरुणनामा ऋत्विक् ।

(३) तत्र संशयः–चोदकप्राप्तो मैत्रावरुणस्य शेषभक्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावात् चोदकेन प्राप्तिरत्र न सम्भवति । तस्मान्नास्ति मैत्रावरुणस्य भक्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाह' इति प्रेषानुवचने अस्य विधीयेते । ततश्च प्रेषकार्येणास्याध्वर्यावेवान्तर्भावः, अनुवचनकार्येण च होतरि । तस्मादस्ति भक्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह अस्तीति । 'मैत्रावरुणस्य' मैत्रावरुणनाम्न ऋत्विजः—'भक्षः' शेषभक्षभागः—'अस्त्येव' इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

(७) १०।७।२०–२१ एकस्तु मैत्रावरुणस्य भागः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति मैत्रावरुणस्य भक्ष इति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—तस्य द्वौ भागौ उतैक एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—कार्यनिमित्तक एव भक्षभागः । मैत्रावरुणश्च प्रेषरूपमध्वर्युकार्यं करोति अनुवचनरूपं च होतृकार्यम् । तस्मादस्य कार्यद्वयनिमित्तकं भागद्वयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि द्वे कार्ये तथापि पुरुषस्यैकत्वाद् भक्षभागस्याप्येकत्वम् । भक्षस्य कार्यनिमित्तकत्वे प्रकृतावपि कार्यगौरवलाघवानुसारि भक्षेषु तारतम्यं प्रसज्येत इति ।

एतदभिप्रेत्याह एक इति । 'मैत्रावरुणस्य' 'भागः' 'एकः' 'तु'–यद्यप्ययं कार्यद्वयं करोति तथापि भागोऽस्यैक एवेति तुना गम्यते ॥ ७ ॥

(८) १०।७।२२–२३ प्रस्थातृभक्षं न पशौ वदन्ति ।

(१) भक्षविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति पशावग्नीषोमीये प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विग् ।

(३) तं प्रति संशयः—अस्य भक्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अध्वर्युकार्यं वपापाकमयं करोति । तस्मादस्त्यस्य भक्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—वपाया शेषस्याभावात् न सम्भवति भक्षः इति । एतदभिप्रेत्याह प्रस्थात्रिति । 'पशौ' अग्नीषोमीये—'प्रस्थातुः' प्रतिप्रस्थातृनामकस्य ऋत्विजः—'भक्षं' शेषभक्षभागं—'न' 'वदन्ति'—याज्ञिका इति शेषः ॥ ८ ॥

(६) १०।७।२५-३३ भवेदपूर्वं गृहमेधकर्म ।

(१) भक्षविचारः पर्यवसितः । इदानीं कर्मस्वरूपविचारे गृहमेधीयस्वरूपविचारो बाधाबाधविषयकः प्रवर्तते ।

(२) चातुर्मास्ये गृहमेधीय आम्नातः—'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदने' इति । तत्र श्रूयते–'आज्यभागौ यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमिदं गृहमेधीयं चातुर्मास्यस्य विकृतिरत्र च वचने प्राकृतयोरेवाज्यभागयोरनुवादः (इत्येवंरूपाः सप्त पक्षाः)—उत नेदं विकृतिरपूर्वमेवेदं कर्मात्र विधीयते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकृतिरेवायम् । तस्मात् चोदकप्राप्तयोः प्राकृतयोरेवाज्यभागयोरत्र पुनः श्रवणादनुवाद एवायमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उदाहृतवाक्ये प्रत्यक्ष एवाज्यभागविधिरुपलभ्यते । तथा सति चोदकस्य चोदकेन प्राप्तेर्वा कल्पना निरर्थिका । तस्मादपूर्व एवायं गृहमेधीयः । तस्येतिकर्तव्यतापि प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं च गृहमेधीयश्चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यपि नापेक्षते । तस्मादविकृतिरूपं साङ्गकलापं कर्म गृहमेधीयमत्र विधीयते इति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'गृहमेधकर्म' गृहमेधीयो यागः—'अपूर्वं' अविकृतिरूपं—'भवेत्'—न तु चातुर्मास्यस्य विकृतिरूपमित्याशयः ॥९॥

(१०) १०।७।३४ तद् यावदुक्ताङ्गयुतं प्रकुर्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति गृहमेधीयः । इदं च स्थितं यदसावाज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षो नान्यान्यङ्गानि गृह्णातीति ।

(३) तत्र पुनः संशयः—किमत्राज्यभागाभ्यामितरत् किमप्यङ्गं न ग्रहीतव्यमुत किमपि ग्रहीतव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—गृहमेधीयस्याज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वात्ततोऽन्यत् स्विष्टकृदादिकं नैव कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथा आज्यभागौ गृहमेधीये प्रत्यक्षविहितौ तथैवान्यदपि स्विष्टकृदादिकं प्रत्यक्षविहितम्—'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' 'इडामुपह्वयते' इत्यादि । तस्माद् यद्यपि प्राकृतानि सर्वाण्यङ्गानि न

कार्याणि तथापि यावन्ति प्रत्यक्षविहितानि तावन्ति आज्यभागव्यतिरिक्तान्यपि कार्याण्येवेति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तत्' गृहमेधीयं कर्म—यावदुक्ताङ्गयुतम्' 'यावन्ति' 'उक्तानि' प्रत्यक्षविहितानि 'अङ्गानि' आज्यभागस्विष्टकृदादीनि, तैः 'युतम्'—'प्रकुर्यात्' अनुतिष्ठेत् इत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) १०।७।३५-३७ नास्विष्टकृच्छेषकृतिः सपूर्वे

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) गृहमेधीये स्विष्टकृद्यागः कर्तव्य इति स्थितम् 'स्विष्टकृतं यजति' इति प्रत्यक्षवचनबलात् ।

(३) तत्र पुनः संशयः—किमनेन स्विष्टकृद्विधिनाऽन्येषां शेषकार्याणां भक्षादीनां च प्रतिषेधः क्रियते उत नेति । [यद्यप्यपूर्वत्वाद् गृहमेधीयस्य भक्षास्तत्र न प्राप्नुवन्ति तथाऽपि कृत्वा चिन्तेयमुपन्यस्यते] ।

(४) पूर्वपक्षः—'इडामुपह्वयते' इतीडोपाह्वानं गृहमेधीये स्विष्टकृद्वत् प्रत्यक्षविहितम् । इडोपाह्वानं च भक्षणार्थमेव भवति । तस्माद् भक्षोऽप्यस्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्विष्टकृद्यागो भक्षादिशेषकार्याणि च शेषसंस्कारार्थमेव क्रियन्ते । स्विष्टकृदनुष्ठानेनैव शेषस्य संस्कारे सिद्धे नास्ति प्रयोजन भक्षादीनां शेषकार्याणामिति न सन्ति शेषकार्याणि गृहमेधीये—इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'सपूर्वे' गृहमेधीयस्यापूर्वत्वाभावेऽपि [यद्यपि गृहमेधीयस्यापूर्वत्वान्न सन्ति भक्षादयस्तत्रेति सिद्धमेव तथाऽपि कृत्वा चिन्तारूपेण तस्यापूर्वत्वं तावत् परित्यज्य सपूर्वत्वं—अर्थात् यागान्तरसापेक्षत्वं—स्वीकृत्यापि कृत्वा चिन्तायां प्रवर्तितायाम्]—'अस्विष्टकृच्छेषकृतिः'—'अस्विष्टकृत्' स्विष्टकृद्वर्जिता स्विष्टकृतोऽन्या या 'शेषकृतिः' शेषकार्यम् सा-'न' भवतीति शेषः । स्विष्टकृतं वर्जयित्वा अन्यत् किमपि शेषकार्यं भक्षणादिकमत्र न कार्यमित्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) १०।७।३८-३९ कर्तव्यमातिथ्यमिडान्तमेव ।

(१) गृहमेधीयचिन्ता पर्यवसिता । ज्योतिष्टोमे बाधचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते-'इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजायजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—आतिथ्या किं इडान्ता वा कृत्स्नसंस्था वेति विकल्पः—उत इडान्तैवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ चास्ति कपालोद्वासनान्तत्वम् । चोदकेन च आतिथ्याया अपि तथा । इत्येकः कल्पः । इडान्तत्वं च प्रत्यक्षश्रुतम् । तस्मात्सोऽपरः कल्पः । द्वयोश्च प्रामाणिकत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—इडान्तत्वं प्रत्यक्षविहितम् । तस्मान्न तुल्यबलमुभयोः प्रामाण्यम् । प्रामाणिकोऽपि विकल्पोऽष्टदोषदुष्टः । तस्मात् इडान्तैवातिथ्येति नियम एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—कर्तव्यमिति । 'आतिथ्यम्' आतिथ्येष्टिरूपं कर्म—'इडान्तम्' 'एव' 'कर्तव्यम्'—इति नियमोऽभ्युपगन्तव्य इत्याशयः ॥१२॥

(१३) १०।७।४०–४२ पूर्वेडयैवोपरमो यजेः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) इडान्तैवातिथ्येष्टिरिति स्थितम् । किन्तु द्वे इडे प्रकृतौ भवतः ।

(३) तत्र संशयः—किम्परयेडया आतिथ्या समाप्यते—उत पूर्वयेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषनियामकाभावाद् विकल्पः । अथवा परयैवेडया समाप्तिः । यदि पूर्वया समाप्तिरभिप्रेता स्यात् तर्हि तयवावशिष्टकर्मणां निषेधे सिद्धे 'नानुयाजान्' इति प्रतिपदोक्तनिषेधो व्यर्थः स्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सञ्जातविरोधिनी तु पूर्वैवेडा । अनुयाजनिषेधश्च नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते । तस्मात् पूर्वयैवेडया समाप्तिरातिथ्याया इति ।

एतदभिप्रेत्याह—पूर्वेति । 'पूर्वेडया' पूर्वया इडया—'एव' 'यजेः' इष्टेः आतिथ्यायाः—'उपरमः' अन्तः—'स्यात्' । न विकल्पो नापि इडान्तत्वमिति एवशब्दार्थः ॥ १३ ॥

(१४) १०।७।४३–४६ न चोदकेनाङ्गविधोपसत्सु ।

(१) ज्योतिष्टोमे बाधविचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे आम्नायते—'षडुपसद उपसाद्यन्ते' इति । ता उपसदश्च प्रकृत्य श्रूयते—'अप्रयाजास्ता अननुयाजा' इति ।

(३) तत्र संशयः—अनेन द्वितीयेन वाक्येन किमपूर्वा एवोपसदो विधीयन्ते उत यावदत्र निषिद्धं तावत् परित्यज्य अन्यत् सर्वं कर्तव्यम् इत्येतावान् विशेषः प्राकृतास्वेवोपसत्सु विधीयते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वितीयवाक्योक्ता उपसदः पूर्वासां विकृतयः । तस्मात् प्रत्यक्षनिषेधात् प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वाऽवशिष्टमङ्गजातं सर्वं प्राकृतमेव चोदकप्राप्तं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ विहित एवाघारोऽत्र पुनर्विधीयते। तेन चान्यस्य प्राकृतस्याङ्गजातं परिसङ्ख्यातं भवति। अन्यथा पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् गृहमेधीयवत् अपूर्वमेव कर्मेमा उपसदः—प्रयाजादिनिषेधस्तु नित्यानुवाद इति।

एतदभिप्रेत्याह—नेति। 'उपसत्सु' प्रयाजा इति वाक्येन विहितासु—'चोदकेन' प्रकृतिवद्विकृतिरिति प्राकृताङ्गानां विकृतौ प्रापकस्य चोदकवाक्यस्य बलेन—'अङ्गविधा' प्राकृतानामङ्गानां प्राप्तिः—'न' भवति—अपूर्वाणि कर्माणि एता उपसद इत्याशयः॥ १४॥

(१५) १०।७।४७-५० भवेदपूर्वोऽवभृथाख्ययागः

(१) ज्योतिष्टोमबाधविचारो वर्तते। पूर्वविचारसदृशः।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः। तत्र आम्नायते—'अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति—अपबर्हिषौ अनुयाजौ यजति' इति।

(३) तत्र संशयः—किं बर्हिमात्रं वर्जयित्वाऽन्यत् सर्वं प्राकृतं कर्तव्यम्—उतापूर्वमिदं कर्मेति।

(४) सिद्धान्तः—'अप्सुमन्तावाज्यभागौ' इति विशेषेणाङ्गान्तरविधानात् तथोक्तमेव कर्म न प्रकृत्यनुसारि। तस्माद् गृहमेधीयवदपूर्वमेवेदं कर्मेति।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति। 'अवभृथाख्ययागः' अवभृथनामको यागः—'अपूर्व' एव-'स्यात्'-स्वतन्त्र एवानुष्ठेयो न तु प्रकृतिवदित्यर्थः॥ १५॥

(१६) १०।७।५१-५७ स्यात् वाजपेये खदिरो हि यूपः।

(१) प्रासङ्गिको बाधविचारः।

(२) वाजपेये श्रूयते—'खादिरो यूपो भवति' इति।

(३) तत्र संशयः—किं खादिर एवेति नियमः—उत खादिरो वा पालाशो वा रौहितको वेति विकल्पः इति।

(४) पूर्वपक्षः—खादिरादीनां प्रकृतौ विकल्पितत्वादिहापि तथैवेति।

(५) सिद्धान्तः—यदि चोदकप्राप्तमेवेष्टमभविष्यत् तर्हि खादिरस्य पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् खादिर एव कर्तव्य इति नियम एवेति।

एतदभिप्रेत्याह—स्यादिति। 'वाजपेये' यागे—'खदिरः' खादिरकाष्ठनिर्मित एव 'यूपः' 'स्यात्' कर्तव्यः—न तु पलाशादिनिर्मित इत्याशयः॥ १६॥

(१७) १०।७।५८-६० द्रव्येषु काम्येषु न चोदकोक्तम्

(१) प्रासङ्गिको बाधविचारः ।

(२) सन्ति काम्या इष्टयो विकृतिरूपाः ।

(३) तत्र संशयः—एतासु विकृतिषु किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्तते उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—न निवर्तते—चोदकेन प्राप्तत्वात् । तस्माद् यत्र विकृतौ पृथक् द्रव्यं देवता वा विधीयते तत्र विकल्पः समुच्चयो वाऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्पन्नस्य यागस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा उदेति । तदैव चोदकस्यावसरः । एवं च यत्र उत्पत्तिवाक्ये एव द्रव्यं देवता वा विहिता तत्र तदाकाङ्क्षाया अनुदयात् न भवति चोदकावसरः । अतो विकृतिषु प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोर्न प्राप्तिरिति दूरापेतौ विकल्पसमुच्चयाविति ।

एतदभिप्रेत्याह द्रव्येष्विति । 'काम्येषु' यागेषु—'द्रव्येषु' साक्षाद्विहितेषु सत्सु—'चोदकोक्तम्' चोदकेन प्राप्तं प्राकृतं द्रव्यं—'न' प्राप्नोतीति शेषः । एवं देवताऽपीति ॥ १७ ॥

(१८) १०।७।६१-६३ तथा पलाशः खदिरेण बाध्यः ।

(१) बाधचिन्तैव वर्तते ।

(२) वाजपेये श्रूयते—'खादिरो यूपो भवति' इति । प्रकृतौ च पालाशोऽपि श्रूयते । स चात्र चोदकप्राप्तः ।

(३) तत्र संशयः—किं प्राकृतं यूपद्रव्यं पलाशरूपमत्र बाध्यते—उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकेन पलाशः प्राप्तः उपदेशेन च खदिरः । तस्मात्समुच्चयो विकल्पो वाऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—खादिरपालाशौ परस्परनिरपेक्षावेव यूपकार्यक्षमौ । तत्र साक्षादुपदिष्टेन खादिरेण अतिदिष्टस्य पलाशस्य बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह तथेति । 'तथा' यथा काम्येषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य बाधस्तथैव—'पलाशः' प्राकृतः-'खदिरेण' विकृतावुपदिष्टेन-'बाध्यः' निवर्त्यो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) १०।७।६४-७१ व्रीहिर्विकारे यवबाधकः स्यात्

(१) बाधविचारे पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) 'सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः' इति श्रयते । चोदकप्राप्तश्च प्राकृतो व्रीहियवयोर्विकल्पः ।

(३) तत्र संशयः—किं व्रीहिभिर्यवैर्वा (विकल्पेन, प्रकृतिवद्) यष्टव्यम्-उत व्रीहिभिरेवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य परित्यागे मानाभावात्—चोदकेनातिदेशेन व्रीहयो यवाश्च प्राप्ताः—उपदेशेनापि व्रीहयः । एवं नास्ति विरोधः—येन बाधः स्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—शुक्लव्रीहिद्रव्यको यागोऽत्र वाक्ये विधीयते । तथासति अतिदिष्टव्रीहियवयोर्यत् कार्यं तदेवोपदिश्यमानव्रीहिकार्यम् । ततश्च चोदकस्यावसरो न भवति परिक्रमितुम् । तस्माद् यवस्य बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह व्रीहिरिति । 'विकारे' विकृतियागे—'व्रीहिः' स्वतन्त्र उपदिष्टः—'यवबाधकः' यवस्य पाक्षिकतयातिदिष्टस्य बाधकः एव-'स्यात्'-न चात्र विकल्प आश्रयणीय इत्याशयः ॥ १९ ॥

(२०) १०।७।७२-७३ पञ्चावदानं हृदयादिकेऽपि ।

(१) बाधविचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमीयाग्नीषोमीयपशावाम्नायते-'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति । [यजमानगोत्रभेदेन अवदानसङ्ख्यानियमः] ।

(३) तत्र संशयः-इयं वपायां श्रूयमाणा पञ्चावदानता किं वपायामेव चतुरवदानं बाधयति-उतेतरेष्वपि पश्वङ्गेषु हृदयादिषु इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वपामात्रमुद्दिश्य पञ्चावदानं विधीयते । तस्मात्तत्रैव तस्य निवेशो न हृदयादिष्वङ्गेष्विति ।

(५) सिद्धान्तः—अवदानं चोदकप्राप्तं नात्र विधेयम्—अपि तु चोदकप्राप्तमवदानमनूद्य तत्र पञ्चत्वसङ्ख्या विधीयते । तस्माद् यत्र यत्राङ्गेऽवदानं प्राप्तं तत्र तत्र सर्वत्र तस्याः सङ्ख्याया निवेशः । तस्माद् हृदयाद्यङ्गेष्वपि पञ्चावदानमिति ।

एतदभिप्रत्याह पञ्चेति । 'हृदयादिके' 'अपि' पश्वङ्गे-'पञ्चावदानम्' न केवलं वपायामित्याशयः ॥ २० ॥

महर्षिणा लोकहिताय सम्यक्
समीरिता विंशतिनीतयोऽत्र ॥

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य सप्तमः ।

अथ दशमस्याष्टमः पादः ।

[बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः]

(१) १०।८।१-४ आर्षेये न विकल्पः स्यात्

(१) निषेधार्थचिन्ता प्रवर्तते । तत्र पर्युदासोदाहरणम् ।

(२) महापितृयज्ञे ऋत्विग्वरणं चोदकप्राप्तम् । तत्र पुनः प्रतिषेधः श्रूयते—'न होतारं वृणीते नार्षेयम्' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमत्र विकल्प—उत पर्युदास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वरणं चोदकप्राप्तम्—अत्र प्रतिषिद्धम् । उभयं च प्रामाणिकम् । तस्मात् तुल्यबलत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—'प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या' इति चोदकवाक्येन वरणं प्राप्तम्—तदेव वरणं प्रतिषेधवाक्येन पर्युदस्तम् । तस्मादुभयवाक्यपरामर्शेनेत्थमर्थः पर्यवस्यति—'महापितृयज्ञे वरणं वर्जयित्वा सर्वं प्रकृतिवत् कर्तव्यम्' इति । तस्मात् पर्युदास एवात्र नञ्शब्दार्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह आर्षेये इति । 'आर्षेये' आर्षेयवरणे चोदकेन प्राप्ते वाक्यान्तरेण च प्रतिषिद्धे सति—'विकल्पः' 'न' 'स्यात्'—न्याय्यः—अपि तु पर्युदास एवेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।८।५ न सोम इति सुश्रुतिः ।

(१) नञोऽर्थवादार्थत्वोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्याम्नातम्—'न तौ पशौ करोति न सोमे' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं 'न सोमे' इत्यत्र प्रतिषेधः उत पर्युदासः उतार्थवादः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र नकारो न समस्तः । तस्मात् क्रियापदेनान्वित आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । तस्मात् प्रतिषेधः ॥ अथवा सामव्यतिरिक्ते कर्मण्याज्यभागानुष्ठानम्' इत्येवमेवार्थः । तथाच पर्युदास इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणवदत्र सोमे आज्यभागप्रसक्तिरेव नास्ति–उपदेशेनातिदेशेन वा । तस्मान्न पर्युदाससम्भवः । तत्त्वतस्तु 'न तौ पशौ करोति' इत्यस्य निषेधस्य शेषभूतमेव वाक्यम्–'न सोमे' इति । तथा चात्र दृष्टान्तवर्णनरूपोऽर्थवाद एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'न सोम इति' वाक्यं—'सुश्रुतिः' अर्थवादः–दृष्टान्तवर्णनरूपः—'यथा सोमे आज्यभागौ न क्रियेते तथैव पशावपि न कर्तव्यौ' इत्येवमेवार्थो वाक्ययोरिति भावः ॥ २ ॥

(३) १०।८।६ शिष्टे नञ् प्रतिषेधार्थः

(१) नञ्शब्दस्य पर्युदासार्थः अर्थवादार्थश्च प्रदर्शितः । प्रतिषेधार्थ इदानीं प्रदर्श्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते—'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति—नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र नञर्थः कः । किम्पर्युदास उतार्थवाद उत प्रतिषेध इति ।

(४) पूर्वपक्षः— प्रथमाधिकरणन्यायेन पर्युदासः । अथवा द्वितीयाधिकरणन्यायेनार्थवाद इति ।

(५) सिद्धान्तः—पर्युदासे सति 'अतिरात्रं वर्जयित्वा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यर्थः स्यात् । स तु न समञ्जसः । न चात्र कश्चिदर्थो यस्यार्थवादः स्यात् । तस्मात् प्रतिषेध एवार्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह शिष्टे इति । 'शिष्टे' प्रमाणान्तरेण प्रापिते सति कस्मिंश्चिदर्थे यदा तत्सम्बन्धेन 'नञ्' प्रयुज्यते [यथा अतिरात्रे षोडशिग्रहणे पूर्ववाक्येन प्रापिते सति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र द्वितीयवाक्ये ग्रहणसम्बन्धेन नकारः प्रयुज्यते] तदाऽयं 'नञ्' 'न' शब्दः—'प्रतिषेधार्थः' प्रतिषेधमेव वक्ति । एवं च सति अनुष्ठाने भिन्नप्रयोगविषयत्वेन विकल्प एवाभ्युपगन्तव्योऽनन्यगतिकत्वादित्याशयः ॥ ३ ॥

(४) १०।८।६ (पूर्वाधिकरणत्वेनात्र प्रदर्शितम्)
पर्युदासेऽन्यता भवेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणविचारशेषः ।

(२) षोडशिग्रहणविषये एव ।

(३) संशयः—पर्युदासार्थोऽत्र सम्भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा आर्षेयवरणे विधिनिषेधयोः सत्त्वे पर्युदासस्तथैवात्रापि सम्भवति इति ।

(५) सिद्धान्तः—पर्युदासे इत्थमेव स्याद् वचनव्यक्तिः—'अतिरात्रं वर्जयित्वाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णीयात्' इति । एवं च सति परस्परव्याघात एव स्यात् । पर्युदासे विषयान्यत्वमावश्यकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पर्युदास इति । 'पर्युदासे'—'अन्यता' विषययोः परस्परभेदः—'भवेत्' आवश्यकी इति शेषः । विषयान्यत्वं विना विषयैकत्वे परस्परव्याघात एव भवति—यथा प्रथमेऽधिकरणे—इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) १०।८।७ स्तुतिर्जर्तिलवाक्यन्तु

(१) नञोऽर्थवादार्थतोदाहरणान्तरम् ।

(२) अग्निहोत्रे श्रूयते—'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्-अथो खल्वाहुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाः—पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । ['जर्तिला' आरण्यतिलाः] ।

(३) तत्र संशयः—अत्र किं 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्' इति विधिः 'अनाहुतिर्जर्तिला" इति निषेधः—अथवा उभावप्येतावर्थवादौ 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति विधिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—जर्तिलैर्होमः जर्तिला अनाहुतिरिति विधिनिषेधयोर्विकल्प एव पूर्वाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—पयसा होम इत्येवात्र विधिः। तेनवैकवाक्यतामापन्नमितरद् वाक्यद्वयमर्थवादत्वेनान्वेति—जर्तिलादीनां नास्ति होमयोग्यता पयसस्त्वस्तीति पयसः प्राशस्त्यज्ञापनाय । तस्मादर्थवाद एवात्र नञर्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । 'जर्तिलवाक्यं' अनाहुतिर्वै जर्तिला इति वाक्यम्—'स्तुतिः' पयसो होमद्रव्यस्य प्राशस्त्यज्ञापकमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) १०।८।८ त्र्यम्बकावघ्रातिः स्तुतिः ।

(१) नञोऽर्थवादवाचकत्वोदाहरणान्तरम् ।

(२) चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः । तान् प्रकृत्य श्रूयते—'अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन' इति ।

(३) अत्र संशयः—किमभिघारयितव्यास्त्र्यम्बका उत नाभिघारयितव्या—उत विकल्प उत नात्र अभिघारयितव्यत्वविधिनिषेधौ वाक्यद्वयमर्थवाद एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—तृतीयाधिकरणन्यायेन विकल्पः विधिनिषेधयोरुभयोः श्रौतत्वेन तुल्यबलत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—विधित्सितार्थस्तुतिरेवात्र गम्यते—'इत्थम्महान् विधित्सितोऽर्थो यन्मीमांसया निर्णयो भवतीति—एकवाक्यत्वेन स्तुतिरेवेति ।

एतदभि त्याह त्र्यम्बकेति । 'त्र्यम्बकावघ्रातिः' त्र्यम्बकावधारणानवधारणोक्तिः—'स्तुतिः'—विधित्सितस्यार्थस्येति शेषः ॥ ६ ॥

(७) १०।८।९-११ साम्नां विकल्प आधाने

(१) निषेधस्य विकल्पार्थतोदाहरणम् ।

(२) अस्त्याधानम् । तत्रेदमामनन्ति—'य एवंविद्वान् वारवन्तीयं गायति' इत्यादि । तत्रेदमप्याम्नायते—'उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा साम गायति' इति ['उपवीताः' परित्यक्ता इत्यर्थः]। अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते ।

(३) तत्र संशयः-अयं निषेधः किमर्थवादार्थ उत प्रतिषेधार्थ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अयं निषेध उद्गातुर्वामदेव्यादिगानं स्तौति । तस्मादर्थवाद इति ।

(५) सिद्धान्तः—नायं वामदेव्यादिगानस्तुतिः सम्भवति । वामदेव्यादिगानवाक्यानि पृथक् स्वसन्निधिपठितैरेवार्थवादैर्निराकाङ्क्षाणि । ब्रह्मशब्दोऽत्रोद्गातारं ब्रूते—उद्गातुश्च गानं विहितम् । तस्माद् एकविषययोर्विधिनिषेधयोर्विकल्प आश्रयणीयस्तृतीयाधिकरणन्यायेन । तस्मादत्र निषेधः प्रतिषेधार्थ एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह साम्नामिति । 'आधाने' अग्न्याधाने यानि सामानि गेयत्वेन विहितानि तेषां 'साम्नां' गातुर्विषये—'विकल्प' आश्रयणीय इति भावः ॥ ७ ॥

(८) १०।८।१२-१५ नात्र दानादि दीक्षिते ।

(१) पर्युदासार्थतोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं सर्वेषां दानहोमपाकानामयं प्रतिषेधः-उत अक्रतुसम्बन्धिनाम्-अथवा क्रतुसम्बन्धिनामपि चोदकप्राप्तानां प्रतिषेधः-अथवा पर्युदास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वेषां दानादीनां प्रतिषेधः । अथवा यानि चोदकातिदिष्टानि तेषामेव प्रतिषेधो नोपदिष्टानामिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरुषार्थानामेव दानादीनामत्र निषेधो न क्रत्वर्थानाम् । तस्मात् पुरुषार्थदानाद्यतिरिक्तं दानादि कर्तव्यमिति पर्युदास एव पर्यवसानं निषेधस्येति ॥

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'दीक्षिते' यज्ञार्थं दीक्षितेन पुरुषेण-'अत्र' ऐहिकं लौकिकं पुरुषार्थमिति यावत्-'दानादि' दानं हवनं पचनमिति-'न' अनुष्ठेयम्-अपि तु पुरुषार्थातिरिक्तमेव दानाद्यनुष्ठेयमिति पर्युदासार्थत्वमत्र निषेधस्येत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) १०।८।१६ होमेऽग्निं बाधते वर्म

(१) प्रासङ्गिकपर्युदासोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते--'वर्त्मनि जुहोति' इति। सामान्यतस्तु आहवनीये एव होमा भवन्ति। तस्य निषेध उदाहृतवाक्ये प्रतिभाति।

(३) तत्र संशयः—ज्योतिष्टोमे वर्त्मन्येव होतव्यं नाहवनीये इत्यस्य निषेधस्यार्थः—उत वर्त्माहवनीययोर्विकल्प इति।

(४) पूर्वपक्षः—सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तेन वर्त्मना सह विकल्प्यते वर्त्महोमे—उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः क्रत्वर्थत्वेन समानबलत्वात् इति।

(५) सिद्धान्तः—सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विशेषशास्त्रमेव बलीयः। तस्मात् वर्त्मना आहवनीयस्य बाधः। एवं च वर्त्महोमे न प्राप्तिराहवनीयस्य। तथाच वर्त्महोमं वर्जयित्वा अन्ये होमा आहवनीये कर्तव्या इति पर्युदास एव पर्यवसानमिति।

एतदभिप्रेत्याह होम इति। 'वर्त्म' होमाधारत्वेन श्रुतम्—'होमे' होमविशेषानुष्ठाने—'अग्निम्' आहवनीयं—'बाधते'। तस्माद् वर्त्महोमं वर्जयित्वाऽन्ये होमा आहवनीये कर्तव्या इति पर्युदासे एव वाक्यस्य विश्रान्तिरित्याशयः॥ ९॥

(१०) १०।८।१७-१९ साप्तदश्यन्नियम्यते।

(१) निषेधार्थविचारो वर्तते।

(२) अनारभ्याम्नायते—'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति। अत्र साप्तदश्यं विहितम्। तच्च प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधितं सर्वा एव विकृतीः प्राप्तम्। कासुचिद् विकृतिषु वैमृधादिषु तु पुनः श्रूयते साप्तदश्यम्।

(३) तत्र संशयः—वैमृधादिषु पुनः साप्तदश्यश्रवणस्य कोऽर्थः—किं वैमृधादिषु सामिधेनीसाप्तदश्यमात्रं प्राकृतमनुष्ठेयं नान्यत् किमपि प्राकृतमङ्गजातम्—उत वैमृधादिष्वेव विकृतिषु साप्तदश्यं नान्यासु विकृतिष्विति।

(४) पूर्वपक्षः—वैमृधादिषु सामिधेनीसाप्तदश्यं वर्जयित्वाऽन्यत् प्राकृतमङ्गजातं नानुष्ठेयमित्येवार्थ इति।

(५) सिद्धान्तः—साप्तदश्यं चोदकेनैव सर्वासु विकृतिषु प्राप्तं पुनश्च कासुचिद् विकृतिषु विशेषेणाम्नातं सत् एतास्वेव नियम्यते। तस्माद् वैमृधादावेव साप्तदश्यं नान्यासु विकृतिष्विति नियम एव वाक्यार्थ इति।

एतदभिप्रेत्याह—साप्तदश्यमिति। 'साप्तदश्यम्' यत् अनारभ्य विहितं, प्रकृतौ च विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधितं, वैमृधाद्याः काश्चिद् विकृतीः प्रकृत्य च पुनराम्नातं सत्—'नियम्यते'—वैमृधादिषु विकृतिषु इति शेषः॥ १०॥

(११) १०।८।२०-२२ दर्विहोमेऽखिले स्वाहा

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते—'पृथिव्यै स्वाहा—अन्तरिक्षाय स्वाहा-वायवे स्वाहा' इति । अस्ति चानारभ्य वचनं—'वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं पूर्वस्यायं वाक्यशेषः—'यतः स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्नं दीयते तस्मात् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा इति प्रयोगः कर्तव्यः' इत्यर्थः—उत नायं वाक्यशेषः पूर्वस्य—अर्थश्च 'येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारो न विशेषेणाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः कर्तव्य' इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन दर्विहोममात्रे स्वाहाकारो न होमान्तरेष्वित्येवार्थ इति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वस्मिन् दर्विहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं दीयते—न वषट्कारेण—होमान्तरेषु तु स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पः सुस्थित एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह दर्वीति । 'अखिले' सर्वस्मिन्—'दर्विहोमे' यत्र स्वाहाकारो विशेषविहितो यत्रापि न विहितः, सर्वत्र—'स्वाहा' स्वाहाकारेणैवान्न प्रदेयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) १०।८।२३-२८ विकृतावप्यतिग्रहाः ।

(१) प्रासङ्गिकोऽतिदेशभावाभावविचारः ।

(२) इदमाम्नायते-'उपष्टम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या' इति । [अतिग्राह्यसंज्ञका ग्रहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः]

(३) तत्र सन्देहः—अतिग्राह्यस्य च विकृतावतिदेशो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—नातिदेश इति । 'मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति श्रुतम् । यदि चैते चोदकेनातिदिष्टाः स्युस्तर्हि मासि मासि ग्रहणस्योपदेशो न स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्त्यतिदेशः । यथाऽन्यान्यङ्गान्यतिदिश्यन्ते तथैवैते ग्रहा अपि इति ।

एतदभिप्रेत्याह विकृताविति । 'अतिग्रहाः' अतिग्राह्यनामका ग्रहाः-'विकृतौ अपि'-अतिदिश्यन्ते इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) १०।८।२९-३२ न हविश्चतुरादेयम्

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'चतुरवत्तं जुहोति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किम्प्रधानहविर्द्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्–उत हविषो द्विरेवावदानं–इतरद् द्वयं चोपस्तरणाभिघारणार्थाभ्यामाज्याव-दानाभ्यामेव सम्पादनीयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—चतुरवत्तमिति द्वितीयाश्रुत्या होमकर्मत्वमुच्यत चतुरवत्तस्य । न चाज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति । तस्मात् पुरोडाशादेव च-तुर्वारावदानेन चतुरवत्तं सम्पद्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः–नात्र होमानुवादेन चतुरवत्त विधीयते–होमस्या-प्राप्तत्वात् । होममात्रं त्वत्र विधीयते । चतुरवत्तत्वं च तस्यानूद्यते । तच्च चतुरवत्तमाज्यावदानाभ्यामेव सम्बद्ध्यं भवति–'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति हविरवदानस्य द्वित्वसङ्ख्यानियमात् । तस्मात् पुरोडाशे द्विरवदानम् न चतुरवदानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह–नेति । 'हविश्चतुः' हविषः पुरोडाशस्य चत्वार्यव-दानानि–'न आदेयम्' न ग्रहीतव्यम्–अपि तु द्विरवदानमेव तस्माद् ग्र-हीतव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(१४) १०।८।३३-३४ उपांशौ च चतुर्ग्रहः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरस्त्युपांशुयाजः ।

(३) तत्र संशयः–उपांशुयाजे चतुरवत्त कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपांशुयाजस्योपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुर-वत्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'चतुरवत्तं जुहोति' इति वाक्यादेवोपांशुयाज-ऽस्ति चतुरवत्तम् । होमे चतुरवत्त गुणो विधीयते । स च गुण उपांशु-याजहोमेऽपि स्यादेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह उपेति । 'उपांशौ' उपांशुयाजहोमे–'च'–'चतुर्ग्रहः' चतुरवत्तं–कर्तव्यमेवेति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) १०।८।३५-४६ अग्निकौ न पुरोडाशौ

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते–'पुरोडाशाभ्यामेव असोमयाजिनं याजयेत्–यावेतौ आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमधिकारश्रुतेः–'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका-मो यजेत' इत्यस्य–वाक्यशेषोऽयम्–उताधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः उत दर्शपूर्णमासान्तर्गतयोरेवाग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवाद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अधिकारश्रुतेर्वाक्यशेषः—असोमयाजिनो यदा दर्शपूर्णमासावनुष्ठीयेते तदा आग्नेयैन्द्राग्नाभ्यामेव पुरोडाशाभ्यामित्यर्थः । अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यामतिरिक्तौ पुरोडाशौ विधीयेते इत्यादि बहवः पक्षाः सम्भवन्ति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमयाजिनः सान्नाय्यविधानार्थमेतद्वाक्यम् । तस्यार्थः—असोमयाजिनो यावाग्नेयैन्द्राग्नौ पुरोडाशौ प्राप्तौ—यौ च तौ चापरं च सान्नाय्यं सोमयाजिनः प्राप्तं—तत्रासोमयाजिनमुक्ताभ्यां पुरोडाशाभ्यामेव याजयेत् । तस्मादत्रोभयोः पुरोडाशयोरनुवाद एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह अधिकाविति । 'पुरोडाशौ' आग्नेय ऐन्द्राग्नश्चेत्युभौ यावसोमयाजिन उक्तौ तौ—'न'—'अधिकौ' दर्शपूर्णमासगतपुरोडाशाभ्यां व्यतिरिक्तौ—अपि तु तदन्तर्गतावेवात्रानूदिताविर्त्याशयः ॥१५॥

(१६) १०।८।४७-४८ उपांशुः स्यात् ध्रुवाज्यतः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—'उपांशुयागमन्तरा यजति' इति ।

(३) तत्र द्रव्यं प्रति सन्देहः— किमनियम उत किञ्चिद्द्रव्यं नियतमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--द्रव्यविशेषाश्रवणात् यथेच्छं द्रव्यं यत् किञ्चिद् ग्राह्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—श्रूयते त्वाज्यरूपं द्रव्यम्—'आज्यस्यैव तावुपांशुपौर्णमास्यां यजन्' इति । तत्रापि ध्रौवमेवाज्यं गृहीतव्यमित्यत्रापि नियामकमस्ति—'सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति । तस्माद् ध्रुवाज्यमेवोपांशुयागे द्रव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उपांशुरिति । 'उपांशुः' उपांशुयागे हविःप्रदानम्—'ध्रुवाज्यतः' ध्रुवायां धृतात् आज्यात्—'स्यात्' भवेदित्यस्ति नियम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(१७) १०।८।४९-५० तस्यान्तु देवता तान्त्री

(१) उपांशुयागविचारो वर्तते ।

(२) उपांशुयागे आज्यं द्रव्यमिति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—अत्र देवता का—या काचिदुत नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—देवताविशेषविधेरभावात् या काचिद् देवता स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपांशुयागस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वात् दर्शपूर्णमासतन्त्रमध्यपठितैव काचिद् देवतोपांशुयागे नियम्यत इति ।

एतदभिप्रेत्याह तस्यामिति । 'तस्याम्' उपांशुयागक्रियायाम्-'ता-

न्त्री' दर्शपूर्णमासतन्त्रपठिता एव काचिद्—'देवता'—स्यादिति शेषः । सा च देवता विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमेभ्योऽन्यतमैव स्यादिति नियमः इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) १०।८।५१–६१ पौर्णमास्यां तु सा भवेत् ।

(१) उपांशुयागविचारो वर्तते ।

(२) उपांशुयागस्य द्रव्यं देवता चावगता ।

(३) काले इदानीं सन्देहः—किम्पौर्णमास्यामुतामावास्यायामनुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—उभयत्रेति । अथवाऽमावास्यायामेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—'उपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन स्पष्टमभिधानात् पौर्णमास्येव काल इति ।

एतदभिप्रेत्याह पौर्णेति । 'सा' उपांशुयागक्रिया—'पौर्णमास्याम्' एव—'भवेत्' अनुष्ठीयेत—न तु दर्शे इत्याशयः ॥ १८ ॥

(१९) १०।८।६२–७० उपांश्वेकपुरोडाशे

(१) उपांशुयाजविचारो वर्तते ।

(२) उपांशुयाजः पौर्णमास्याम्भवतीति समधिगतम् । अस्ति तु पौर्णमास्यां सोमादूर्ध्वं द्वौ पुरोडाशौ, सोमात् प्राक् त्वेक एव पुरोडाशः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं द्विपुरोडाशायां पौर्णमास्यामुपांशुयाजः कर्तव्य उतैकपुरोडाशायामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति वाक्ये उपांशुयाजस्य अन्तरालवत्त्वोक्तिः । तच्चान्तरालवत्त्वं पुरोडाशद्वये सत्येव सम्भवति । तस्माद् द्विपुरोडाशायां पौर्णमास्यामुपांशुयाज इति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशौ अन्तरालकालस्योपलक्षकौ न लक्षणभूतौ । कालस्य चोपलक्षणमन्यथाऽपि सम्भवति । तस्मादेकपुरोडाशायामपि भवत्युपांशुयाज इति ।

एतदभिप्रेत्याह उपेति । 'एकपुरोडाशे' एकपुरोडाशोपलक्षितेऽपि पौर्णमासीकाले—'उपांशु' उपांशुयाजः–अनुष्ठेय इति शेषः–न द्विपुरोडाशायामेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

न्यायास्त्वेकोनविंशतिः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्याष्टमः

इति दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

[तन्त्रावापनिरूपणम्]

प्रथमः पादः ।

[तन्त्रविचारे उपोद्घातः]

(१) ११।१।१-४ षण्णां यजीनामफलमेकमेव

(१) बाधाबाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ।
प्रयोगस्य विकारोऽयं तन्त्ररूपः प्रतन्यते ॥

दशमाध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेकादशे तन्त्रावापलक्षणं प्रवर्तते । तत्र यत् सकृत् कृतं बहूनामुपकरोति तत् 'तन्त्रम्'-यथा बहूनां ब्राह्मणानाम्मध्ये दीपः । यस्तु आवृत्त्या उपकारोति स 'आवापः'—यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेपनम् । तत्रादौ तन्त्रविचारः प्रस्तूयते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि षट् । तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं फलं किं षण्णां प्रत्येकमुत तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—श्रुतं फलमाग्नेयादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । पृथगुत्पन्नानां परस्परनिरपेक्षाणां फलाकांक्षित्वात् ।

(५) सिद्धान्तः-षड्यागसमूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृत्य संघस्यैव फलसम्बन्ध उच्यते । तस्मात् षण्णामपि तेषां फलं स्वर्ग एकमेव । इदमेव तन्त्रम् । एकेन फलेनैव बहूनामाग्नेयादीनां फलाभिसम्बन्धरूपोपकारो भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह षण्णामिति । 'षण्णाम्' दर्शपूर्णमासान्तर्गतानामाग्नेयादीनां 'यजीनां' यागानाम्—'एकमेव' स्वर्गरूपम्—'फलम्' । तदिदं तन्त्रेणेति ज्ञेयमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) ११।१।५-१० सर्वाङ्गजन्योपकृतिस्तथैका ।

(१) प्रधानानां फलाभिसम्बन्धं विचार्याङ्गानीदानीं विचार्यन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सन्ति प्रयाजादीन्यङ्गानि ।

(३) तत्र संशयः—किमङ्गानि सम्भूय प्रधानस्योपकुर्वन्त्युत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अङ्गानि पृथक् कर्माणि । एवं च तेषां प्रधानं प्रत्युपकारभेदः स्यात् । न चात्र पूर्वाधिकरणवत् सङ्घता द्योत्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रधानकार्याकाङ्क्षानुसारेण हि अङ्गैरुपकारः कल्पनीयः। कार्यं च प्रधानमेकमेव सत् स्वशक्त्युद्बोधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृतमपेक्षते। उपकारस्य द्वारभेदेनैव भिन्नानामङ्गानामुपयोगः। तस्मात्सम्भूयैवाङ्गानि प्रधानस्योपकुर्वन्तीति।

एतदभिप्रेत्याह सर्वैति। 'सर्वाङ्गजन्या' सर्वैः भिन्नैः अङ्गैः जन्या सम्पादनीया—'उपकृतिः' उपकारः प्रधानस्य—'एका' एव—न भिन्नेत्याशयः॥ २॥

(३) ११।१।११-१९ कार्यं प्रधानं सकलाङ्गयुक्तम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) अङ्गैः प्रधानस्योपकारः क्रियते—इति स्थितम्।

(३) तत्र पुनः संशयः—दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि किमेकदेशाङ्गयुक्तान्यपि कर्तव्यान्युत सर्वाङ्गयुक्तान्येवेति।

(४) पूर्वपक्षः—एकदेशेनाप्यङ्गेनानुष्ठितेन दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गं प्रति व्यापारः सिध्यत्येव। तेनैव च कृतार्थत्वात् प्रधानानुष्ठानं सम्पद्यते। अङ्गानामनुष्ठानं प्रति यो यावन्ति शक्नुयात् तावन्त्येव कुर्यादिति।

(५) सिद्धान्तः—प्रधानस्याकाङ्क्षा नैकेन पूर्यतेऽपि तु सर्वैरेवाङ्गैः। सर्वैरेव कृतेनोपकारेण फलसम्पादनोन्मुखत्वं प्रधानस्य भवति। तस्मात् सर्वैरेवाङ्गैरुपेतं प्रधानमनुष्ठेयमिति।

एतदभिप्रेत्याह कार्यमिति। 'सकलाङ्गयुक्तम्' सकलैः सर्वैरेव अङ्गैः युक्तम् कृतोपकारं-'प्रधानं' कर्म—'कार्यम्' कर्तव्यम्-न तु कतिपयैरेवाङ्गैर्युतमित्याशयः॥ ३॥

(४) ११।१।२०-२६ काम्यं यथेच्छं पुनरेव कुर्यात्

(१) तन्त्रविचारप्रसङ्गेन काम्यकर्माणि चिन्त्यन्ते—द्वितीयाधिकरणापवादरूपेण।

(२) सन्ति काम्यानि कर्माणि 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादीनि।

(३) तत्र सन्देहः—किमिदं काम्यं कर्म सकृदेवानुष्ठातव्यमुताभ्यसितव्यमिति।

(४) पूर्वपक्षः—सकृत्प्रयोगेनैव फलसिद्धेर्नास्ति प्रयोजनम् पुनरनुष्ठानस्य। तस्मात् सकृदेव कार्यमिति—यथा प्रयाजाद्यङ्गं सकृदेवानुष्ठीयते तथैवेति।

(५) सिद्धान्तः—अङ्गकृतोपकारस्य तु प्रधानस्य सकृदेवाकाङ्क्षा—सा च सकृदनुष्ठानेन पूर्यते। इह तु पुरुषस्य पश्वादिफलं प्रति भवति

भूयोभूय आकाङ्क्षा तस्मात् आकाङ्क्षानुसारेण भवत्येवाभ्यास इति ।

एतदभिप्रेत्याह काम्यमिति । 'काम्य' कर्म यत्फलोद्देशेन क्रियते तत्-'यथेच्छं' फलाकाङ्क्षानुसारेण—'पुनः एव' पुनः पुनरपि-'कुर्यात्'—न तु सकृदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ११।१।२७ अभ्यास आतुण्डलतोऽवहन्तेः

(१) तन्त्रप्रसङ्गेनाभ्यासश्चिन्त्यते ।

(२) अस्त्यवघातविधिः—'व्रीहीनवहन्ति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं सकृदेवावघात उताभ्यास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सकृन्मुसलपातरूपेण विधानेन विधेः कृतार्थता । तस्मान्नाभ्यास इति ।

(५) सिद्धान्तः-तण्डुलनिष्पत्तिरेवावघातस्य दृष्टमेव प्रयोजनम् । तस्मात् तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यास इति फलबलेन कल्पनीयम् । तस्मादभ्यास इति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यास इति । 'आतण्डुलतः' तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तम्—'अवहन्तेः' अवघातस्य—'अभ्यासः' कर्तव्यो भवतीत्यर्थः ॥५॥

(६) ११।१।२८ सर्वौषधे स्यात् सकृदेव घातः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अग्निप्रकरणे श्रूयते—'औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्ति' इति ।

(३) तत्रावघाते संशयः—किं सकृदनुष्ठानमुताभ्यास इति ।

(४) पूर्वपक्षः--पूर्वाधिकरणन्यायेनाभ्यास इति ।

(५) सिद्धान्तः--नास्ति सर्वौषधेऽवघातस्य दृष्टं प्रयोजनम् । केवलमदृष्टमेव प्रयोजनमत्र । तस्य सकृदवघातेनापि सम्पाद्यत्वात् सकृदेवावघातः इति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेति । 'सर्वौषधे' अवहननीये-'घातः' अवघातः-'सकृत्' 'एव' 'स्यात्'-न ह्यत्राभ्यास इत्याशयः ॥ ६ ॥

(७) ११।१।२९-३७ अङ्गम्प्रयाजादि सकृत् प्रकुर्यात्

(१) अभ्यासापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सन्ति प्रयाजादीन्यङ्गानि ।

(३) तेषु संशयः--अङ्गं किं सकृदनुष्ठेयमुताभ्यसितव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--फलभूमार्थिनाऽङ्गमभ्यसनीयम्-काम्येष्वभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनादिति ।

अत्र वाक्ये—'त्रिसङ्ख्या' त्रित्वसंङ्ख्या-'न' ग्रहीतव्या—अपि तु सर्वा उत्तरा गावो दोहयितव्याः इति भावः ॥ ९ ॥

(१०) ११।१।६३-६६ यागत्रयेऽङ्गानि भवन्ति तन्त्रम् ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, अङ्गानि प्रयाजादीनि।

(३) तत्र सन्देहः—किं तत्तत्प्रधानं प्रति भेदेनाङ्गानामनुष्ठानमुत सर्वेषां तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानस्य प्रत्येकस्योपकारापेक्षित्वात् प्रतिप्रधानमङ्गानि भेदेनानुष्ठेयानीति ।

(५) सिद्धान्तः—आग्नेयादिदेशकालकर्तृणामेकत्वाद् अङ्गानां सकृदेव तन्त्रेणानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—यागेति । 'यागत्रये' आग्नेयादिषु प्रधानेषु त्रिषु यागेषु—'अङ्गानि' प्रयाजादीनि—'तन्त्रम्' सकृदनुष्ठितं त्रयाणामुपकारकं 'भवन्ति' । अतो न प्रतिप्रधानं भेदेनानुष्ठानमङ्गानामित्याशयः ॥१०॥

(११) ११।१।६७-७० आग्नेययागश्च पृथक् प्रदानम्

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) काम्यपशुकाण्डे श्रूयते—'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवम्, पुरोधायां स्पर्धमान' इति । अस्यार्थः—ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्येति स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति ।

(३) तत्र संशयः—प्रथमतृतीयस्थानयोरुक्तयोः कृष्णग्रीवयोः किं सह प्रदानमुत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमतृतीययोरुभयोरग्निदैवतत्वसाम्यात् तन्त्रेण सकृदेवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालस्य भेदः स्पष्टः । एवं सति तन्त्रासम्भवाद् भेदेनैवानुष्ठानमत आवाप एवात्रेति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेयेति । 'आग्नेययागः' कृष्णग्रीवालम्भनरूपः, प्रथमतृतीयस्थानयोरुपदिष्टः—'पृथक्प्रदानम्' पृथगनुष्ठानरूपो भवतीति शेषः । आग्नेयपश्वालम्भनद्वय पृथगेव कार्यमित्याशयः ॥ ११ ॥

न्याया इहैकादश सम्प्रदिष्टाः ।

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य प्रथमः ।

अथैकादशस्य द्वितीयः पादः ।

(तन्त्रावापयोः सङ्क्षेपेण विचारः)

(१) ११।२।१-२ देशाद्येकम्प्रधानानाम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्देश-काल-कर्तारो विहिताः-'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' -'पौर्णमास्यां यजेत अमावास्यायां यजेत'-'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज' इति । सन्ति चात्राग्नेयादीनि प्रधानानि ।

(३) तत्र सन्देहः—आग्नेयादीनां प्रधानानां देशादयः किं तन्त्रेण सम्बध्यन्ते उत प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—देशादयोऽङ्गम् । अत एव द्रव्यदेवतावत् उत्पत्तिविधिशेषाः । तस्मात्प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते इति ।

(५) सिद्धान्तः—परस्परभिन्ना अप्याग्नेयादयः सङ्घरूपेणैव दर्शपूर्णमासशब्देन स्वर्गसाधनतया विधीयन्ते । तस्मात् सङ्घयातरूप एक एव प्रयोगो द्योत्यते । सङ्घवाचकदर्शपूर्णमासशब्देनैव च देशादिविधयः श्रूयन्ते । तस्मादेकत्र प्रयोगे देशकालकर्तॄणां तन्त्रेण सम्बन्धः ।

एतदभिप्रेत्याह देशेति । 'प्रधानानाम्' आग्नेयादीनाम् सम्बन्धेन—'देशादि' देशः कालः कर्ता चेत्यादि--'एकम्' एकमेव—तन्त्रेण प्रतिप्रधानं सम्बध्यते इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ११।२।२-१० तदेवाङ्गेषु नो पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्ति प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोरङ्गानि ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रधानस्य ये देशादयस्त एव किमङ्गानामपि-उत भिन्ना इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा द्रव्यं देवता चाङ्गानाम्प्रधानद्रव्यदेवताभ्यां भिन्नास्तथैव देशादयोऽपि भवेयुरिति ।

(५) सिद्धान्तः—देशादीनां प्रयोगशेषत्वम्, नाग्नेयादिविधिशेषत्वम् । प्रयोगे च प्रधानवद् अङ्गान्यप्यन्तर्भवन्ति । तस्माद् य एव देशादयः प्रधानानां त एवाङ्गानामपीति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'अङ्गेषु' प्रयाजादिषु-'तत्' देशादि-'नो' न 'पृथक्' भिन्नम्-प्रधानदेशादिभ्य इति शेषः ॥ २ ॥

(३) ११।२।११–१७ त्रिके त्रिकेऽङ्गमभ्यस्येत्

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासेष्टयां षड्यागसङ्घरूपायां द्वौ समुदायौ–दर्श इत्येकं त्रिकम्, पूर्णमास इति द्वितीयम् । सन्ति च प्रयाजादीनि इष्टयङ्गानि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च पृथक् अङ्गानाम्प्रयोग उत तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अवान्तरत्रिकयोर्भेदेऽपि षट्करूपेण कर्मणो दर्शपूर्णमासाख्यस्यैकत्वमेवेति प्रथमाधिकरणन्यायेनाङ्गानां तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—दर्शपूर्णमासाख्यकर्म यद्यपि एकफलसाधनत्वेनैकन्तथापि दर्शप्रयोगात् पूर्णमासप्रयोगो भिन्न एवेत्यनुष्ठानकालभेदादेव स्पष्टम् । एवं च कालभेदेन प्रयोगभेदात् प्रयोगशेषाणामङ्गानामावृत्तिः प्रतित्रिकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह त्रिक इति । 'त्रिके त्रिके' यागत्रयसमुदायरूपे दर्शे अपरयागत्रयसमुदायरूपे पूर्णमासे च–'अङ्गम्' प्रयाजादि–'अभ्यस्येत्'– प्रतित्रिकमङ्गानां पृथगनुष्ठान न तन्त्रेणेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ११।२।१८–२२ अङ्गाभ्यासोऽध्वराभिधे ।

(१) आवापोदाहरणान्तरम् ।

(२) काम्येष्टिष्वध्वरकल्पा नाम काचिदिष्टिः । तत्र प्रातःकाले त्रयाणां यागानामग्नावैष्णव–सारस्वत–बार्हस्पत्यानां सङ्घः पठितः । मध्याह्नापराह्णयोरपि तथैव पठितः । अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैरग्नावैष्णवो विशेषितः—इतरत्समानं त्रिषु ।

(३) तत्र सन्देहः—त्रिषु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानामङ्गानुष्ठानं किं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति सङ्घस्य यागस्याशेषस्य–रात्रौ सुप्तजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापारात् प्राचीने उषःकाले–अपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणामप्यपकर्षस्य भानम् । तस्मात् त्रिषु अङ्गानां तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'अग्नावैष्णवमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपेत्' इति सामान्येन विहितो यः प्रातःकालीनो निर्वापः स एव सन्निहितत्वात् 'पुरा वाचः' इत्यनेन विशिष्यते । तस्मादुत्तरसङ्घनिर्वापोऽपि मुख्यत्वलाभाय

तत्तत्काले एव कर्तव्यः । तद्वदेवाङ्गानामपि तत्तत्काले भेदेनैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अङ्गेति । 'अध्वराभिधे' अध्वरकल्पायामिष्टौ-'अङ्गाभ्यासः' प्रतित्रिकमङ्गानां भेदेनैवानुष्ठानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ११।२।२३ देवतैक्ये वसा तन्त्रम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) सन्त्येकदेवताकाः पशुयागाः—'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत' इत्येवमादयः । अस्ति प्रकृतौ अग्नीषोमीये वसाहोमः । स च प्राजापत्ये चोदकेन प्राप्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमस्य वसाहोमस्य प्रतिपश्वभ्यास उत तन्त्रेणानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुभेदेन वसाया भिन्नत्वात् वसाहोमस्य प्रतिपशु भेदः । तस्मादभ्यास इति ।

(५) सिद्धान्तः—एक एव प्रजापतिः सर्वेषां पशुयागानामत्र देवता । पाकश्च हविषः सहैव क्रियते । पाकवच्च प्रदानस्याप्येकत्वम् । कालोऽप्येक एव । शक्यते चानेकानाम्पशूनां वसयैकत्रीकृतया सह होमः । तस्मात् तन्त्रमिति ।

एतदभिप्रेत्याह देवतेति । 'देवतैक्ये' यत्रानेकेषु कर्मसु एकैव देवता, यथा वाजपेये प्राजापत्येषु, तत्र-'वसा' वसाहोमः-'तन्त्रम्' तन्त्रेणैवानुष्ठीयते-न तु प्रतिपशु अभ्यस्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।२।२४ तद्भेदे तु वसा पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्त्येकादशिनाः पशवः आग्नेय-सारस्वत-सौम्यादयः। एतेष्वपि वसाहोमः प्राप्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं वसाहोमः किं तन्त्रेणानुष्ठेय उत प्रतिपशु भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—देवताभेदात् प्रधानभेदः । याज्यार्धर्चान्तकालानां चैतेषां पशूनां कालभेदोऽप्यस्ति । तस्मात् तन्त्रं न न्याय्यम् । प्रतिपशु भेदेनैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तद्भेदे' देवताभेदे—'तु'—'वसा' वसाहोमः—'पृथक्' भेदेनैवानुष्ठेयेति भावः ॥ ६ ॥

(७) ११।२।२५-२७ यूपान्तिकाहुतिस्तन्त्रम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी—'एकादश यूपान् छिनत्ति' इति । अस्ति च प्रकृतौ अग्नीषोमीये पशौ यूपाहुतिः ।

(३) तत्र संशयः—एकादशसु यूपेषु यूपाहुतिः किं भेदेन कर्तव्या—उत तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति' इति श्रूयते । भिन्नानां च यूपानां भिन्नान्यन्तिकानि । तस्मादेकादशानामन्तिकेषु भिन्नैवाहुतिः । तस्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्तिकत्वं नात्यन्तसामीप्यम् । तथा सति अग्नेरत्यन्तसामीप्ये पशुदाहप्रसङ्गात् । सामीप्यमात्रमत्र अन्तिकशब्देन विवक्षितम् । तस्मात् यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य अत्र अन्तिकत्वमभ्युपेयम् । एव देशैक्यसम्भवात् तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह यूपेति । 'यूपान्तिकाहुतिः' यूपानामन्तिके या आहुतिर्विहिता सा—'तन्त्रम्' तन्त्रेणैवानुष्ठेयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ११।२।२८-३२ साङ्गोऽप्स्ववभृथो भवेत् ।

(१) तन्त्रेण सहानुष्ठानमित्येतत्प्रसङ्गेन दैशिकं साहित्यं चिन्त्यते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः । तत्र श्रूयते—'अप्स्ववभृथेन चरन्ति' इति । तत्र वारुण एककपालयागः प्रधानं कर्म इतरत् सर्वं तदङ्गम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अवभृथे किं प्रधानकर्ममात्रमप्सु कर्तव्यम्—उताङ्गान्यपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा द्रव्यं देवता च प्रधानकर्मणैव सम्बध्यते तथाऽपामपि प्रधानाङ्गत्वात् प्रधानमात्रमप्सु कर्तव्यमितरत् सर्वमङ्गजातमाघाराज्यभागादिकन्त्वाहवनीयेऽग्नावेव कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'अप्सु चरन्ति' इत्यत्र अवभृथप्रयोगस्य समस्तस्यापां सम्बन्धः श्रूयते । तस्मात् साङ्गमेव प्रधानमप्सु कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह साङ्ग इति । 'अवभृथः' अवभृथयागः—'साङ्गः' अङ्गैस्सहित एव-'अप्सु' जले-'भवेत्' अनुष्ठित इति शेषः । न त्वङ्गानामाहवनीयेऽनुष्ठानम्प्रधानमात्रस्याप्स्वित्याशयः ॥ ८ ॥

(९) ११।२।३३-४१ विहारयोस्तन्त्रभेदः

(१) तन्त्रचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वम्—'पृथगग्नी प्रणयतः पृथग्वेदीं कुरुत' इति । सन्ति चात्राग्नेयादीनि नव हवींषि । तत्र श्रूयते—'अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति—मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इति । सन्ति चात्राङ्गान्यनुष्ठेयानि ।

(३) तत्र संशयः—किं दक्षिणविहारे पृथगङ्गानुष्ठानमुत यान्येवोत्तरे कृतानि तान्येव दक्षिणेऽप्युपकुर्वन्तीति ।

(४) पूर्वपक्षः—उत्तरे यान्यनुष्ठितानि तान्येव दक्षिणेऽप्युपकुर्वन्ति तन्त्रेण । वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—देशभेदात् प्रयोगभेदः—ततश्चाङ्गानुष्ठानस्य पृथक्त्वं दुर्वारम् । तस्माद् भेदेनैवाङ्गानुष्ठानं दक्षिणे विहारे इति ।

एतदभिप्रेत्याह विहारयोरिति । 'विहारयोः' उत्तरदक्षिणयोः अङ्गानुष्ठाने-'तन्त्रभेदः' भेद एव न तन्त्रमित्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) ११।२।४२-४६ न तयोः कर्तृभिन्नता ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोक्ते एव विषये—

(३) संशयान्तरम्—किं य एव ऋत्विज उत्तरे विहारे कर्तारस्त एव दक्षिणेऽपि उतान्ये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेदे कर्तॄणामपि भेद इति ।

(५) सिद्धान्तः—ऋत्विजां सङ्ख्या ।पञ्चैव नियमिता-'चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज' इति । यदि द्वयोर्विहारयोः पृथग् ऋत्विजो भवेयुस्तर्हि तेषां सङ्ख्या दश सम्पद्येत । तच्च प्रत्यक्षवचनविरुद्धम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेद इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'तयोः' उत्तरदक्षिणविहारयोः-'कर्तृभिन्नता' कर्तॄणाम् ऋत्विजां 'भिन्नता' भेदो-'न' भवतीति शेषः । य एवोत्तरे ऋत्विजस्त एव दक्षिणेऽपीति भावः ॥ १० ॥

(११) ११।२।४७-४८ आपराग्निकभेदः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) विहारयोः सन्ति आपराग्निका होमाः ।

(३) तत्र संशयः—किमेतेषामुभयत्र विहारयोस्तन्त्रमुत भेदेनानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकस्मिन्नेवाग्नावेने होमाः क्रियन्ते । तस्मात्तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—मारुत्या यान्यङ्गानि तानि प्रतिप्रस्थातुः कार्याणि–इतरत्राध्वर्योः । तन्त्रभावे अन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात् । तस्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह आपरेति । 'आपराग्निकभेदः' आपराग्निकानां होमानां 'भेदः' भेदेनानुष्ठानं स्यात्—न तन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ११।२।४६–५१ संस्कारो वार्यते पशौ ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते—'तान् पर्यग्निकृतान् उत्सृजन्ति-ब्राह्मसाम्नि आलभते' इति ।

(३) तत्र संशयः—'पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति' इत्यत्र किं कर्मशेषप्रतिषेध उत पर्यग्निकरणोत्तरभाविनां संस्काराणां प्रतिषेधः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पर्यग्निकरणोत्तरभाविसकलकर्मशेष एव प्रतिषिध्यते–अश्वमेधे एतादृशस्यैव वाक्ये तदर्थत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—पर्यग्निकरणोत्तरभाविकर्मशेषो न प्रतिषिध्यते–अपि तु तस्यैव कर्मशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षो विधीयते द्वितीयेन वाक्येन तथा च सति पर्यग्निकरणानन्तरभाविनो ये पशुसंस्कारास्त एव प्रतिषिध्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह संस्कार इति । 'पशौ' प्राजापत्ये–'संस्कारः' पर्यग्निकरणानन्तरभावी—'वार्यते' प्रतिषिध्यते–न तु कर्मशेष इत्याशयः ॥१२॥

(१३) ११।२।५२–५४ इज्यात्रयं त्वहीने स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्त्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् पञ्चाहविशेषः—स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश स्वल्पवयसः स्त्रीपशवः सप्तदश उक्षाणश्च विहिताः । तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भ पुम्पशूनां चोत्सर्गमाम्नाय—पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमाम्नाय—पश्चादाम्नायते—'त्रींस्त्रीनेकस्मिन्नहन्यालभेरन्, पञ्चोत्तमेऽहनि' इति ।

(३) तत्र संशयः—योऽयं पुम्पशूनामुत्सर्गः स किं कर्मशेषप्रतिषेधक उत संस्कारप्रतिषेधक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन संस्कारस्यैव प्रतिषेध इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्सृष्टानां पशनां कर्मान्तरे उपयोगो न युज्यते । पुनश्च त्रींस्त्रीनिति वाक्येन च विहिता आलम्भाः सप्तदशसङ्ख्यका

एव—वर्षचतुष्टये प्रतिवर्षं त्रय इति द्वादश अन्तिमे च वर्षे पञ्च इति सप्तदशसङ्ख्या पूर्यते । इयं च सप्तदश आलम्भसङ्ख्या सप्तदशभिः स्त्रीपशुभिरेव पूर्यते इति पुम्पशुषु नास्ति किमपि कर्तव्यम् । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेध इति ।

एतदभिप्रेत्याह इज्येति । 'अहीने' पञ्चशारदीयनामके—'इज्यात्रयं' त्रींस्त्रीनिति वाक्येन पञ्चमवत्सरे विहितं–'स्यात्' अपूर्वमेवेति शेषः । न तूत्सृष्टेषु पशुषु इदमिज्यात्रय कार्यम् । तेषु कर्मशेषः प्रतिषिद्धः । तस्मादपूर्वमेव कर्म इदमिज्यात्रयमित्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ११।२।५५–६० दशपेयक्रयः पृथक् ।

(१) तन्त्रचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) राजसूये दशपेयाभिषेचनीयौ द्वौ सोमयागौ ।

(३) तत्र संशयः—किमनयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—तन्त्रेणैवानुष्ठानम् । 'सह सोमौ क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोः' इत्युभयगतसोमक्रयस्य साहित्यं श्रूयते । एवं च सति क्रयात् पूर्वभाविनामङ्गानामनुष्ठानं तन्त्रेणैव भवितुमर्हति इति ।

(५) सिद्धान्तः—दशपेयाभिषेचनीयौ भिन्नकालीनौ । नापि क्रये साहित्यं सम्भवति—'सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति' इति दशपेये क्रमस्य सद्यस्कालताविधानात् । 'सह सोमौ' इति वाक्यं च क्रयार्थो यः संवादस्तत्परत्वेन नेयम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदेनानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—दशेति । 'दशपेयक्रयः' दशपेययागे यत् सोमस्य क्रयणं तत्—'पृथक्' अभिषेचनीययागे यत् क्रयणं तस्माद् भिन्न एवेति । तस्मादितरेषामङ्गानामपि पृथगेवानुष्ठानमुभयत्र न तन्त्रेणेति भावः ॥१४॥

(१५) ११।२।६१–६३ निष्कासोऽवभृथाद् भिन्नः

(१) तन्त्रे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृत्याम्नायते 'वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्ति' इति । तत्रायं प्रयोगप्रकारः । वरुणप्रघासेषु नव हवींषि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा–नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्यामामिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवद्दाति । तत आमिक्षासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा—तत एककपालेन प्रचर्य—भाण्डलिप्तेन आमिक्षाया निष्कासेन यवतुषैश्च अवभृथमनुतिष्ठन्ति' इति ॥

(३) तत्र संशयः—किं वारुण्यामिक्षाया एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्रचारादूर्ध्वं–निष्कासरूपेण अंशान्तरेण तुषैः

अवभृथे प्रचरितव्यमिति प्रचारस्योत्कर्षः–उत कर्मान्तरमवभृथ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सवनीयपशौ यथा विप्रकर्ष एव न कर्मान्तरम् तद्वदिहापि प्रचारविप्रकर्षो न कर्मान्तरमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रचारविप्रकर्षमात्रं यदि स्यात्तर्हि अवभृथशब्दो व्यर्थः स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरमेवावभृथ इति ।

एतदभिप्रेत्याह–निष्कास इति । 'निष्कासः' वारुण्या निष्कासेनानुष्ठेयं यत् कर्म विहितं तत्–'अवभृथात्'–'भिन्न' एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ११।२।६४–६६ चरुशेषोऽङ्गमुत्तरे ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमभिनिर्वपति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमत्र निष्कासद्रव्यकम् उदयनीयसमानधर्मकं कर्मान्तरं विहितम्–उत उदयनीयस्यैव संस्कारकमङ्गमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उदयनीयमेवात्र मुख्यं प्रकृतम् । तस्यैव संस्कारकमङ्गमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—चर्विति । 'चरुशेष.' निष्कासः—'उत्तरे' उदयनीये–'अङ्गम्' संस्कारकम्–न तु कर्मान्तरमिति भावः ॥ १६ ॥

पादेऽस्मिन् षोडश न्याया मुनिना सम्प्रकीर्तिताः ।

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य द्वितीयः ।

अथैकादशस्य तृतीयः पादः ।

[तन्त्रस्य प्रपञ्चः]

(१) ११।३।१ वाक्यादङ्गे देशकालादिभेदः

(१) तन्त्रे प्रासङ्गिको विचारः प्रवर्तते–तस्यैव प्रपञ्चरूपेण ।

(२) वेदिः वेदः (कुशमुष्टिः),बर्हिः—इत्यादीनि भवन्ति सम्पादनीयानि । एतच्च सम्पादन कर्माङ्गम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेतत् प्रधानकर्मण एव काले स्यादुत कर्मणां स्वस्वकाले एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अङ्गानां प्रधानकालत्व प्रधानदेशत्वं प्रधानकर्तृकत्वं च स्थितमेकादशाध्यायद्वितीयपादे । अतोऽत्रापि प्रधानकाल एव कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—क्वचित् कालादिभेदः श्रुत्यैवोच्यते । तथाहि 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति कालभेदः–'अप्स्ववभृथं चरन्ति' इति देशभेदः–अग्नौ सौत्रामण्यां च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः । तस्माद् वाचनिकाः कालादयस्तत्र स्वस्वकालादावेवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह वाक्यादिति । 'अङ्गे' अनुष्ठेय–'वाक्यात्' प्रत्यक्षश्रुतिबलात्–'देशकालादिभेदः' देशभेदः कालभेदः कर्तृभेदश्च–स्यादिति शेषः । यत्र देशादिभेदविधायकं प्रत्यक्षवचनमुपलभ्यते तत्र भवत्येव भेद इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ११।३।२ सर्वेषां स्यात् तन्त्रमाधानमेकम् ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) अस्ति आधानम्—'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति । एतच्चाधानमाहवनीयसम्पादनद्वारेण सकलकर्मकलापस्योपकारकमित्यभ्युपगमः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमिदमाधान प्रतिकर्म भेदेन क्रियते–उत सकृदेव तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथगेव कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आधानस्य स्वतन्त्रेण वसन्तादिकालो विहितः । न च तत्कालानुष्ठानं सम्भवेद् यदि प्रतिकर्माधानं क्रियेत । स्वकाले तु कृतस्याधानस्य सकलकर्मसम्बन्धः सम्भवति । तस्मात् सकृदेव तन्त्रेणानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेषामिति । 'सवषां' ऐष्टिक–पाशुक–सौमिक–दार्विहौमिकानां कर्मणाम्–उपकाराय–'आधानम्' अग्न्याधानकर्म–'एकम्' एव–'तन्त्रम्' सकृदेव सर्वोपकारकत्वेन अनुष्ठितं–'स्यात्'–न तु प्रतिकर्म भेदेनानुष्ठीयेतेत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ११।३।३–४ तन्त्रं यूपः स्यात् पशूनां त्रयाणाम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीय–सवनीयानुबन्ध्यास्त्रयः पशवो विहिताः । पशोश्च यूपः श्रुतः ।

(३) तत्र संशयः—किं त्रयाणां पशूनामेक एव यूपस्तन्त्रमुत प्रतिपशु भिन्न इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीये प्रत्यक्षश्रुतो यूपः । इतरयोस्त्वतिदेशेन

प्राप्तः तस्मात् प्रतिपशु भिन्न एव यूप इति ।

(५) सिद्धान्तः—यूपस्योत्पत्तिर्नाग्नीषोमीयकाले–अपि तु ततः प्रागेव–'दीक्षासु यूप छिनत्ति क्रीते वा राजनि' इति भिन्नः तस्य कालो विहितः । तस्मादाधानवत् सर्वार्थत्वं यूपस्य सम्भवति । तस्मादेक एव यूपः त्रयाणामपि पशूनां तन्त्रेणोपकरोतीति ।

एतदभिप्रेत्याह तन्त्रमिति । 'त्रयाणाम्' अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानाम्–'पशूनाम्'–'यूपः'–'तन्त्रम्'–स्यात्–एक एव त्रयाणामप्युपकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ११।३।५-७ तत्संस्काराश्चापि तन्त्रन्न भिन्नाः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्ति तक्षणपर्यूहणादयो यूपसंस्काराः ।

(३) तेषु संशयः—किमेते प्रतिपशु भेदेनानुष्ठेया उत सकृदेव तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुकालीनत्वात् संस्काराणां ते प्रत्येकपशोः काले एव कर्तव्याः इति भेदेनैवानुष्ठानमिमि ।

(५) सिद्धान्तः—छेदनवत् तक्षणाद्यपि यूपकालीनं न पशुकालीनम् । तस्मात् त्रिष्वपि पशुषु यूपच्छेदनवत् तक्षणपर्यूहणादिकमपि तन्त्रेणैवानुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तत्संस्काराः'–'तस्य' यूपस्य 'संस्काराः' तक्षणादयः–'च' अपि'–'तन्त्रम्' तन्त्रेण सकृदेवानुष्ठेयाः–'न भिन्नाः' न प्रतिपशुभेदेनानुष्ठेया इत्याशयः ॥ ४ ॥

(५) ११।३।८–१२ स्वर्वैकत्वं स्यात् त्रयाणां पशूनाम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति स्वरुः श्रुतः । ['स्वरुः' यूपकाष्ठस्य प्रथमपतितेन शकलेन निर्मितो यूपस्याञ्जनसाधनरूपः] ।

(३) तत्र सशयः–अयं स्वरुः किं प्रतिपशु भिन्नः उत तन्त्रम् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—भिन्नेषु पशुषु भिन्न एव सम्पादनीयः स्वरुः । नास्ति यूपस्येव स्वरोः कश्चित् स्वकालः । यूपाञ्जनकालीनो हि सः । तस्माद् भेद इति ।

(५) सिद्धान्तः—'यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य' इत्युक्तम् । एतच्च प्राथम्यमेकस्मिन्नेव शकले सम्भवति । स च शकलो यूपकालीन एव स्यात् । तस्मात् यूपवत् तन्त्रेणैव सर्वान् पशूनुपकरोतीति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्वर्विति । 'त्रयाणाम्' अपि—'पशूनाम्'—'स्वर्वै-

कत्वं' स्वरोः एकत्वम् तन्त्रेण सर्वोपकारकत्वं—'स्यात्' । न तु पशुभेदेन भेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।३।१३-१४ प्रास्येदन्त्याहे विषाणां गणस्य

(१) तन्त्रप्रसङ्गेनैव विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'कृष्णविषाणया कण्डूयते--नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति' इति—कृष्णविषाणायाः प्रासनम् । तच्च चोदकेन अहर्गणे प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—एतत् प्रासनं किमन्त्ये प्रथमे वाऽहनि विकल्पेन कार्यमुतान्त्ये एवोत नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकल्पः समबलत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमेऽहनि यदि प्रासन स्यात् तर्हि अन्येषु अहःसु कृष्णविषाणया कण्डूयनं न सम्भवेत् । तस्मात् अन्त्येऽहन्येव प्रासनमिति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रास्येदिति । 'गणस्य' अहर्गणसम्बन्धिनीं—'कृष्णविषाणां' कण्डूयनार्थां—'अन्त्याहे' अन्त्येऽहनि—'प्रास्येत्' चात्वाले प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ११।३।१५ अन्त्ये बीजे वाग्यमस्य प्रहाणम्

(१) प्रासङ्गिको विचारो वर्तते ।

(२) सन्ति राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः—'अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपति कृष्णानां व्रीहीनां—सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्' इत्यादि । प्रकृतौ च प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो विसर्गो हविष्कृदाह्वानकाले श्रुतः । स च वाग्विसर्गोऽत्र राजसूये चोदकप्राप्तः ।

(३) तत्र संशयः—अयं वाग्विसर्गः किमन्त्ये प्रथमे वा हविष्कृदाह्वानकाले कर्तव्य इति विकल्पः–उतान्त्ये एवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्त—अन्त्ये एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अन्त्य इति । 'बीजे' नानाबीजयुक्ते राजसूययागे–'वाग्यमस्य' वाङ्नियमनव्रतस्य–'प्रहाणम्' परित्यागः–'अन्त्ये' चरमे हविष्कृदाह्वानकाले एव–'स्यात्' इति नियम एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ११।३।१६ पौरोडाशो वाग्विसर्गः पशौ चेत् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) वाग्विसर्गो राजसूये कदा स्यादिति स्थितम्-अग्निषोमीयपशौ च पशुः पुरोडाशश्चेत्युभयम्।

(३) तत्रापि वाग्विसर्गविषये संशयः-किं पाशुककर्माङ्गहविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गः-उत पौरोडाशिककर्माङ्गहविष्कृदाह्वानकाले इति।

(४) पूर्वपक्षः—पाशुककर्माङ्गहविष्कृदाह्वानकाले एव वाग्विसर्गः। पुरोडाशस्य प्रासङ्गिकत्वेन पशावनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति।

(५) सिद्धान्तः—वाग्यमो न फलार्थः-किन्तु तत्कर्तृसंस्कारार्थः। तथासति पुरोडाशे यदि तदभावः स्यात् तर्हि असंस्कृतेन कर्त्रा तदनुष्ठानं प्रसज्येत। तस्मात् पश्चाद्भाविपौरोडाशिकाङ्गहविष्कृदाह्वानकाले एव वाचं विसृजेदिति।

एतदभिप्रेत्याह पौरोडाश इति। 'पशौ' अग्नीयोमीयपशौ-'चेत्' यदि हविष्कृत् स्यात् तर्हि-'वाग्विसर्गः' 'पौरोडाशः'-पौरोडाशिकहविष्कृदाह्वानकालिक एव स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) ११।३।१७-२० साङ्गस्यादावन्ततो योगमोकौ

[वार्तिकमतेनाधिकरणप्रदर्शकः पाठः]

[आदावन्ते योगमोकौ प्रधाने-पाठान्तरं भाष्यमतेनाधिकरणप्रदर्शकम्]

(१) प्रासङ्गिको वर्तते।

(२) अग्निचयनेऽग्नेर्योगविमोकौ श्रुतौ-'अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतत् युनक्ति' इति होमो 'योगः'-'इमं स्तनं मधुमन्तं धयायाम् इत्यग्निविमोकं जुहोति' इति 'विमोकः'।

(३) तत्र संशयः—अयमग्निविमोकः किं साङ्गप्रधानार्थः साङ्गप्रधानस्य समाप्तौ कर्तव्यः-उत प्रधानमात्रार्थः प्रधानस्यैव समाप्तौ कर्तव्य इति।

(४) पूर्वपक्षः—'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोति' इत्यनेन यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायते। ततश्च प्रधानार्थो योग इति द्योत्यते। एवं च सति विमोकोऽपि प्रधानार्थ एव प्रधानस्यैवावसाने कर्तव्य इति।

(५) सिद्धान्तः—'अग्निं युनज्मि' इत्यादिवाक्यं योगविधायकम्। तत्र प्रधानसम्बन्धद्योतकं किमपि नोपलभ्यते। 'पञ्चभिर्युनक्ति' इत्यस्मिन् वाक्येऽपि सामान्याभिप्रायी यज्ञशब्द एव प्रयुक्तः-एवं च तत्रापि प्रधानमात्रसम्बन्धद्योतकं न किञ्चिदस्ति। तस्मात् योगस्य साङ्गप्रधानार्थत्वे सिद्धे विमोकस्यापि तथैवेति।

एतदभिप्रेत्याह साङ्गेति। 'साङ्गस्य' अङ्गैस्सहितस्य, न केवलस्य- 'आदौ' 'अन्ततः' योगविमोकौ-'आदौ योगः अन्ते विमोकः' इति यथाक्रमं सम्बन्धः।

तदेतद् वार्तिककारमतेनाधिकरणस्वरूपम्।

भाष्यकारमतेन त्वधिकरणस्वरूपमन्यथा भवति। तत्र पूर्वोक्तयोः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यतिक्रमः प्रधानस्यैवादौ योगः इति पूर्वपक्षः-प्रधानस्यैवान्ते विमोक इति सिद्धान्तः॥ एतदनुसारी च कारिकाया अपि पाठः क्वचिदुपलभ्यते-'आदावन्ते योगमोकौ प्रधाने' इति। प्रधाने एव केवले-आदौ योग अन्ते मोक इति सम्बन्धः॥ ९॥

(१०) ११।३।२१ सुब्रह्मण्याऽहर्गणे तन्त्रमादौ।

(१) तन्त्रचिन्ता वर्तते।

(२) द्वादशाहे उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं विहितम्।

(३) तत्र संशयः—किमेतत् तन्त्रेणाहःसु कर्तव्यमुत भेदेनेति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानभेदाद् भेदेन कर्तव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—आह्वानस्य पूर्वकालीनतया तृतीयाधिकरणीययूपन्यायेन तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति।

एतदभिप्रेत्याह—सुब्रह्मण्येति। 'अहर्गणे' द्वादशाहे-'आदौ' कर्मणः प्राक् पृथक्काले कर्तव्या या-'सुब्रह्मण्या' सुब्रह्मण्याह्वानम्-सा-'तन्त्रम्' तन्त्रेणानुष्ठेयेति॥ १०॥

(११) ११।३।२२-३२ आवर्तेताह्वानमह्नां समूहे

(१) पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) द्वादशाह एव उपसत्कालात् अन्यत्र सुत्याकालेऽपि सुब्रह्मण्याह्वानं विहितम्।

(३) तत्र संशयः—किमिदं तन्त्रेणोत भेदेनेति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमसुत्यासन्निधौ कृतमपि आह्वानं तन्त्रेण सर्वेष्वहस्सूपकरोति इति।

(५) सिद्धान्तः—एकसुत्याकालीनेनाह्वानेन नास्त्यन्यत्रोपकारः। तस्माद् भेदेनाह्वानमिति।

एतदभिप्रेत्याह—आवर्तेतेति। 'अह्नां समूहे' अहर्गणे-'आह्वानं' सुब्रह्मण्याह्वानं सुत्याकालीनं-'आवर्तेत' कर्मभेदे भेदेनानुष्ठीयेतेत्यर्थः॥११॥

(१२) ११।३।३३ देशः कर्ताऽन्यः स चान्यप्रयोगे।

(१) तन्त्रचिन्ता वर्तते।

(२) श्रौतेषु कर्मसु देशकर्त्रादयः सन्ति–'समे यजेत' 'चत्वार ऋत्विजः'–इत्येवमादयः ।

(३) तेषु संशयः—किम्प्रतिप्रयोगमन्यानि कर्त्रादीन्युपादेयानि–उत यान्येकस्मिन् प्रयोगे उपयुक्तानि तानि वाऽन्यानि वा उपादाय प्रयोगा अनुष्ठेया इति ।

(४) पूर्वपक्षः—भोजनादौ यथा कदलीपत्रादिकमुपयुक्तं न पुनरुपयुज्यते तथैव यान्येकस्मिन् प्रयोगे कृतोपयोगानि तेषां पुनरुपयोगो न कार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—यथा वस्त्रम्पूर्वस्मिन् दिने परिहितमपि दिनान्तरेऽपि परिधानयोग्यं भवति तद्वदिहापि । तस्मात् एकम्प्रयोगं समाप्य प्रयोगान्तरे कृतोपयोगानि वाऽन्यानि वा देशादीनि यथेच्छमुपादेयानीति ।

एतदभिप्रेत्याह—देश इति । 'अन्यप्रयोगे' एकप्रयोगसमाप्त्यनन्तरं यत् प्रयोगान्तरं भवति तस्मिन्–'देशः' स्थानं–'कर्ता' अनुष्ठाता च–'स' पूर्वप्रयोगकर्ता पूर्वप्रयोगदेशः–'च' वा स्यात्–अथवा 'अन्यः' ताभ्यां भिन्न एव देशः कर्ता च स्यात् । अत्र न कोऽपि नियमः–स एव स्यात् अन्य एव वा–यथेच्छं देशादिकमुपादाय प्रयोगोऽनुष्ठेय इत्याशयः ॥ तथा च देशस्य कर्तुश्च तन्त्रमपि भवत्यतन्त्रमपीति ॥ १२ ॥

(१३) ११।३।३४-४२ पात्राणां स्याद्ध धारणं सर्वकाले

(१) पूर्वविचारशेषः तदपवादरूपः ।

(२) देशकर्त्रोः सामान्येनान्यत्वनियमो नास्तीति स्थितम् । पात्रेष्विदानीं विचारः ।

(३) तत्र संशयः—प्रथमप्रयोगे यानि पात्राण्युपयुक्तानि किं तान्येव प्रयोगान्तरेऽप्युपयोज्यानि–उत पात्रान्तराण्युपादेयानि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन नास्ति नियमः—यथेच्छं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'आहिताग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च' इति मरणानन्तरं पात्राणां प्रतिपत्तिरुक्ता तेषामामरणं धारणीयत्वं द्योतयति । एवं च त्यागानर्हत्वात् पात्राणामुपयोगः सर्वेषु प्रयोगेषु न्याय्यः । तस्मात्तान्येव पात्राण्युपयोज्यानि–इति नियम एव । एवं च पात्राणामस्ति तन्त्रमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पात्राणामिति । 'पात्राणां' यज्ञियानां–'सर्वकाले' आमरणं–'धारणं' यत्नेन रक्षणं–'स्यात्' कर्तव्यम् । तस्मात् प्रयोगान्तरेषु तान्येवोपयोज्यानीति नियम इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ११।३।४३-४५ तेषामग्न्याधानतो धारणं स्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पात्राणां धारणमावश्यकम्—तस्य चोत्तरोऽवधिः मरणमिति स्थितम् । प्रथमावधिविषये

(३) संशयः—कदा आरभ्य पात्राणां धारणम्-किं पौर्णमासीमारभ्य उत अग्न्याधानमारभ्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आधानकाले पवमानेष्टिषु भवन्ति पात्राणि चोदकप्राप्तानि । तस्मादाधानकालमारभ्यैव धारणम् । अन्यथा आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य मरणे पात्राभावात् पात्रैस्सह दाहो न सम्भवेदिति ।

एतदभिप्रेत्याह—तेषामिति । 'तेषाम्' पात्राणां-'धारणं'-'अग्न्याधानतः' अग्न्याधानमारभ्य-स्यात्-आमरणमिति ॥ १४ ॥

(१५) ११।३।४६-५२ प्राजापत्याः सर्वसोमोपरिष्टात्

(१) तर्कप्रसङ्गेनानुष्ठानकालविचारः ।

(२) वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते-'उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ति' इति । प्रयोगक्रमश्चेत्थम्-तृतीयसवने प्रथमम् आर्भवः पवमानः-ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः-ततोऽशस्त्रिषु अवशिष्टेषु सोमग्रहेषु अग्निष्टोमसाम्नः ऊर्ध्वम् उक्थ्यादयः सोमविकारा इति ।

(३) एवं क्रमे सति प्राजापत्यप्रचारविषये भवति संशयः—किमयम्प्रचारः सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात् भवति—उत उक्तानां त्रयाणां कालानामन्यतमे काले इति ।

(४) पूर्वपक्षः—आर्भवकाले स्यात्-प्रकृतौ हि स एव प्रचारकालः ॥—अथवा शस्त्रवतां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरिष्टात् स्यात्- ॥ अथवा अग्निष्टोमसाम्नोऽन्ते स्यात्—तस्यैव विकृतिकालत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अविशेषमेव वचनं श्रूयते । तस्मात् प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्राजापत्या इति । 'सर्वसोमोपरिष्टात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानां च सोमानाम् उपरिष्टात्-'प्राजापत्याः' पशवः—प्रचारिताः स्युरिति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) ११।३।५३-५४ उत्कृष्येरन् देवताः सूक्तवाके ।

(१) तन्त्रप्रसङ्गेन देवतोत्कर्षविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुस्तन्त्री, सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गी । तस्मिन् पुरोडाशे देवता आम्नाताः—'भृज्जन्निन्द्राय, हरिवते धानाः, पूषण्वते करम्भम्' इत्यादिना । सवनीयपशोश्चानुयाजा उत्कृष्यन्ते । उत्कृष्टेषु चानुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽप्युत्कृष्यते । तस्मिंश्चोत्कृष्टे सूक्तवाके देवतावाचीनि पदानि प्रयोक्तव्यानि ।

(३) तत्र संशयः—किं पशुसम्बन्धिसूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसम्बन्धिदेवतावाचकपदानामुत्कर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—न भवत्युत्कर्षः–तासां देवतानां पश्वनङ्गत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—सूक्तवाकमन्तरेण पृथगुच्चरितानां पौरोडाशिकदेवतावाचिपदानामन्वयो न स्यात्–सूक्तवाके त्वस्त्यन्वयः । तस्मादस्त्युत्कर्ष इति ।

एतभिप्रेत्याह—उत्कृष्येरन्निति । 'सूक्तवाके' उत्कृष्टे सति–'देवताः' पौरोडाशिकदेवतावाचिशब्दा–'उत्कृष्येरन्' इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

अस्मिन् पादे भाष्यकारेण सम्यक्
प्रोक्ता न्याया धीमता षोडशैव ॥

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य तृतीयः ।

अथैकादशस्य चतुर्थः पादः ।

[आवापप्रपञ्चः]

(१) ११।४।१-३ भृतिभेदे तन्त्रभेदः

(१) तन्त्रचिन्ता पर्यवसिता । आवापचिन्तेदानीं प्रपञ्च्यते ।

(२) राजसूये श्रूयन्ते अनुक्तदेशकालानि प्रधानानि–'अग्नावैष्णव एकादशकपालः–ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः' इत्यादीनि ।

(३) तत्र संशयः—एतेषु अङ्गानामनुष्ठानं किं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नस्य राजसूयस्य फलैक्येनैतेऽप्येकफलकाः । तेन तन्त्रमेवेति ।

(५) अस्ति चैतेषु दक्षिणाभेदस्तेन च कर्तृभेदः । तस्माद् भेदेनैवानुष्ठानमङ्गानामिति ।

एतदभिप्रेत्याह—भृतीति । 'भृतिभेदे' 'भृतिः' दक्षिणा तस्याः 'भेदे'

सति-'तन्त्रभेदः' 'तन्त्राणाम्' अङ्गानाम् 'भेदः' भेदेनानुष्ठानं-स्यादिति शेषः ॥ १ ॥

(२) ११।४।४-८ नार्त्विग्भेदो नृपक्रतौ ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) राजसूये एव पुनः

(३) संशयः—उपक्रमे ये कर्तारस्त एवान्तपर्यन्तमुतान्ये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—य एवादौ त एवान्तपर्यन्तमिति नास्ति नियमः । दक्षिणाभेदः श्रूयते । एवं च सति यया दक्षिणया यः क्रीतः स तावदेव कर्मानुष्ठास्यति, इतरस्मिंस्तु कर्मण्यन्यः कर्ता भविष्यति इति ।

(५) सिद्धान्तः—'अनेन कर्मसमुदायेन राजसूयाख्येन मां याजय' इत्येवं यजमानेन वृतत्वात् आसमाप्तेस्त एव कर्तारः । ईदृशमेव च वरणं न्याय्यम्-समुदायस्यैकफलकत्वात् । प्रतिकर्मपृथग्वरणे च वृथा गौरवं स्यात् । दक्षिणाभेदस्तु कर्त्रभेदेऽपि सम्भवति । तस्मात्त एव कर्तार इति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । 'नृपक्रतौ' राजसूये-'ऋत्विग्भेदः' ऋत्विजां वृतानां भेदः-'न' भवति । तस्माद् य एवादौ कर्तारस्त एवान्तपर्यन्तं कर्तार इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ११।४।९-११ अवेष्टौ न क्रतौ तन्त्रम्

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) सन्ति राजसूयेऽवेष्टय एवमाम्नाताः—'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, हिरण्यं दक्षिणा-ऐन्द्रमेकादशकपालम्, ऋषभो दक्षिणा-वैश्वदेवं चरुम्, पिशङ्गी षष्ठौही दक्षिणा-मैत्रावरुणीमामिक्षाम्, वशा दक्षिणा-बार्हस्पत्यं चरुम्, शितिपृष्ठो दक्षिणा' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अवेष्टिष्वङ्गानामनुष्ठानं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयोगैक्यात् कर्मैक्यम् । तस्मात्तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्पत्तिवाक्ये दक्षिणाभेदस्य श्रुतत्वात् प्रयोगभेदः । तस्माद् भेदेनाङ्गानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह-अवेष्टाविति । 'अवेष्टौ' यागे-'क्रतौ' प्रयोगे,अनुष्ठाने-'तन्त्रम्' 'न'-भवतीति शेषः । तस्मादङ्गानाम्भेदेनैवानुष्ठानमवेष्टावित्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ११।४।१२-१५ पवमानेष्टितन्त्रता ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) सन्त्याधाने पवमानेष्टयः–'अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्–अग्नये पावकाय–अग्नये शुचये' इति ।

(३) तत्र संशयः—एतासु किमङ्गानां तन्त्रमुत भेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एवं हि वचनं भवति–'यः कामयेत–उत्तरं वसीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरुप्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्' इति । अत्र च स्पष्टं भेदेनानुष्ठानमुच्यते । तस्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—त्रिभिर्हविर्भिः साध्यस्याग्नेरेकत्वात् देशाद्यभेदाच्च तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति । उदाहृतं च वचनं काम्यपवमानेष्टिपरम् । तस्मान्नित्येऽनुष्ठाने तन्त्रमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—पवमान इति । 'पवमानेष्टौ' 'तन्त्रता' तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानं स्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ११।४।१६-२३ स्वस्थानवृद्धिर्दीक्षादेः

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) अस्ति द्वादशाहः–'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' इति । तत्र एकैकमहः पृथक् कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ससुत्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसङ्ख्याबाधनाय पृथग् द्वादशत्वं श्रुतम् 'द्वादश दीक्षाः द्वादशोपसदः' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं दीक्षार्थं द्वादशदिनानि–उपसदर्थं द्वादश–सुत्यार्थमेकम्–इति पञ्चविंशतिरेकस्मिन्नहर्यागे । एवं च द्वादशाहे द्वादशधा आवृत्त्या शतत्रयं सम्पद्यते–उत द्वादश दीक्षाः द्वादश उपसदः इत्यङ्गयोर्मुख्यवत् पृथग् द्वादशत्वश्रुत्या षट्त्रिंशद्दिनानि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—शतत्रयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—षट्त्रिंशदिति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्वेति । द्वादशाहे–'दीक्षादेः' दीक्षा उपसत् इत्यादेः–'स्वस्थाने' एव 'वृद्धिः'–द्वादश दीक्षाः द्वादश उपसद इत्येवं क्रमेणैव प्राकृतसङ्ख्याविवृद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।४।२४-२७ सुत्याहाङ्गम्पृथग् भवेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रधानात् पृथक्कालान्यङ्गानि द्वादशाहस्य विचारितानि । सन्ति च कानिचिदङ्गानि प्रधानैरपृथक्कालानि सुत्याहाङ्गानि ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतेषां तन्त्रेणानुष्ठानमुत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' इति प्रयोगैक्यावगमात् सकृदेवानुष्ठानम् । तस्मात् तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—दीक्षादीन्यन्यस्मिन् कालेऽनुष्ठेयानि । सुत्याहाङ्गानि तु प्रधानसमकालानि । तस्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—सुत्येति । 'सुत्याहाङ्गम्' 'पृथक्' 'भवेत्'–अस्य भेदेनैवानुष्ठानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ११।४।२८–२९ गाने नाह्नां पृथग्भावः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) उपसत्काले यत् सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तद् द्वादशाहे चोदकप्राप्तम् । तस्य प्रधानकालादन्यः काल इति कृत्वा तन्त्रं पूर्वं निर्णीतं तृतीयपादीयदशमेऽधिकरणे । इदानीमन्य ऊहरूपो विकारस्तन्त्रावापपर्यवसायी विचार्यते । प्रकृतौ प्रथमोपसदिनमारभ्य त्रयोदशेऽह्नि प्रथमसुत्या—चतुर्दशेऽह्नि द्वितीयसुत्या—इत्येवंक्रमेण चतुर्विंशेऽह्नि चरमसुत्या भवति । तथा च प्रकृतौ 'चतुरहः' इति सङ्ख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुत्याया उपलक्षणम्—'चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्' इति हि सुब्रह्मण्याह्वाने ।

(३) तत्र सन्देहः—विकृतियागे द्वादशाहे यदाऽयमाह्वानमन्त्रः प्रयुज्यते तदा किं त्रयोदशचतुर्दशादिसङ्ख्यानामूहरूपो विकारो भवति—ततश्चाह्वानस्य द्वादशकृत्वो भेदेनानुष्ठानादावापः—उताविकृतरूपेणैव प्रयोगस्तथा च तन्त्रमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहःसङ्ख्याया ऊहनीयत्वेन विकारः ततश्च भेदेनानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सुत्याकारेण द्वादशाहस्यैकत्वम् । तस्मान्नोहः । तस्मात्तन्त्रमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—गान इति । 'गाने' सुब्रह्मण्याह्वाने—'अह्नाम्' सुत्याहानाम्—'पृथग्भावः' भेदेनानुष्ठानं—'न' भवति—अपि तु तन्त्रेणैवेति भावः ॥ ७ ॥

(८) ११।४।३० कुम्भ्येका पशुसंहतौ ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) वाजपेये सन्ति सप्तदश प्राजापत्याः पशवः । अपेक्ष्यन्ते च तत्र कुम्भीशूलादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं कुम्भीशूलादीनां प्रतिपशु भेद उत तन्त्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पश्वङ्गानां भिन्नत्वाद् भिन्नाः स्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकैव कुम्भी शूलं वा—सर्वपशूनां श्रपणादौ प्रभवति। तस्मात्तन्त्रमिति।

एतदभिप्रेत्याह—कुम्भीति। 'पशुसंहतौ' अनेकपशूनां समूहेऽपि—'कुम्भी'—'एका' एव—तस्मात्तन्त्रमत्रेत्याशयः॥ ८॥

(९) ११।४।३१-३२ एकैव भिन्नदैवत्ये

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) सन्त्येकादशिनाः पशवो भिन्नदेवताकाः।

(३) तत्र संशयः—अत्रापि कुम्भ्यास्तन्त्रमुत भेद इति।

(४) पूर्वपक्षः—एकत्वे सति सम्प्रदानदेवतानां साङ्कर्यप्रसङ्गात् भिन्नैव कुम्भी प्रतिपश्विति।

(५) सिद्धान्तः—चिह्नकरणमात्रेण साङ्कर्यनिवारणस्य सुकरत्वात् लाघवात् एकैव कुम्भी इति।

एतदभिप्रेत्याह—'भिन्नदैवत्ये' भिन्नदेवताकेऽपि पशौ—'एका एव' कुम्भीति शेषः॥ ९॥

(१०) ११।४।३३-३६ वसार्थमपि नो पृथक्।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) एकादशिनेष्वेव पशुषु वसाहोमे—

(३) संशयः—वसाकरणे किं प्रतिपशु भिन्ना कुम्भी—उतैकवेति।

(४) पूर्वपक्षः—पश्वङ्गवत् वसासु चिह्नकरणासम्भवेन साङ्कर्यं दुर्वारं यदि एकैव कुम्भी स्यात्। तस्माद् भिन्नैव कुम्भी प्रतिपश्विति।

(५) सिद्धान्तः—वसाहोमः प्रतिपत्तिरूपः। अतो नायं द्रव्यप्रयोजकः। तथा च सति कुम्भीभेदप्रयोजकत्वं दूरापेतम्। तस्मादेकैव कुम्भीति।

एतदभिप्रेत्याह—वसेति। 'वसार्थम्' वसाहोमार्थम् 'अपि'—'नो' न 'पृथक्' प्रतिपशु भिन्ना कुम्भी इति शेषः—अपि त्वेकैवेत्यर्थः॥ १०॥

(११) ११।४।३७-३८ जातिभेदे पृथक् कुम्भी

(१) पूर्वाधिकरणानामपवादः।

(२) एकादशिनाः पशवो यदा भिन्नजातीया भवन्ति—

(३) तदा संशयः—किं कुम्भी एका उत भिन्ना इति।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनैकैवेति।

(५) सिद्धान्तः—अवेरङ्गानि शीघ्रं पच्यन्ते, अजाङ्गानि तु विलम्बेन। ततश्च साहित्यासम्भवात् भिन्ना कुम्भी कर्तव्येति।

एतदभिप्रेत्याह—जातीति। 'जातिभेदे' भिन्नजातीयेषु पशुषु—'कुम्भी' 'पृथक्' प्रतिपशुभिन्ना भवति—तस्मादावाप इत्यर्थः॥ ११॥

(१२) ११।४।३९-४१ कपालेषु न तन्त्रता।

(१) आवापोदाहरणम्।

(२) अस्त्यश्वप्रतिग्रहेष्टिः। तत्र श्रूयते—'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्' इति।

(३) तत्र कपालविषये संशयः—किं दीर्घेषु चतुष्कपालेषु सर्वेषाम्पुरोडाशानां श्रपणं भवति तथाच कपालचतुष्कस्य सर्वैः पुरोडाशैस्तन्त्रेण सम्बन्ध उत प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रम्–इत्यष्टमेऽधिकरणे निर्णीतं तथैवात्रापि तन्त्रमेवेति।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ हि प्रतिपुरोडाशं कपालो भिद्यते तदेव अत्र चोदकप्राप्तम्। तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति।

एतदभिप्रेत्याह—कपालेष्विति। 'कपालेषु' चतुर्षु—'तन्त्रता' एकस्यैव चतुष्कस्य तन्त्रेण सर्वैः सम्बन्धः—'न' भवति—अपि तु प्रतिपुरोडाशं भेद एव कपालचतुष्टयस्येत्यर्थः॥ १२॥

(१३) ११।४।४२-४३ अवघाते सकृन्मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम्।

(२) 'अवरक्षो दिवः सपत्नं बध्यासम्—इत्यवहन्ति'—इत्यवघातमन्त्रो विहितः।

(३) तत्र संशयः—किमवघाते प्रतिप्रहारमावर्तनीयोऽयम्मन्त्र उत सकृदेव पठनीय इति।

(४) पूर्वपक्षः—अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् प्रहाराणां च भिन्नत्वात् प्रतिप्रहारमावृत्तिर्मन्त्रस्येति।

(५) सिद्धान्तः–तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तम्प्रहाराभ्यासरूपस्यावघातस्य एककर्मत्वात् तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठ इति।

एतदभिप्रेत्याह—अवघात इति। 'अवघाते' विनियुक्तः—'मन्त्रः'—'सकृत्' एव पठनीयः–न प्रतिप्रहारमावर्तनीयः इति भावः॥१३॥

(१४) ११।४।४४ नानाबीजे पृथक् पृथक्।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्ति राजसूये नानाबीजेष्टिः । तत्र श्यामाकादयो नानाबीजाः । तेष्ववघातः प्राप्तः समन्त्रकः ।

(३) तत्र सन्देहः—किम्मन्त्रः सकृत्पठितः सर्वेषां बीजानामवघातमुपकरोत्युत प्रतिबीजमावर्तनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिरणन्यायेन सकृदेव मन्त्रपाठ इति ।

(५) सिद्धान्तः—बीजानां भेदेऽवघातानामपि भेदः । तथा सति प्रत्यवघातं मन्त्र आवर्तनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नानेति । 'नानाबीजे' नानाबीजद्रव्यकेष्टौ—'पृथक् पृथक्' प्रतिबीजम्भेदेन—मन्त्रः पठनीय इति शेषः । अतो नात्र तन्त्रमित्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) ११।४।४५-४६ निर्वापादौ पृथङ्मन्त्रः

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः निर्वापस्यावृत्तिराम्नाता—'चतुरो मुष्टीर्निर्वपति' इति । तथा वेदिस्तरणस्यापि—'त्रिधा तु पञ्चधा तु वेदिं स्तृणाति' इति । एवमन्यत्रापि । निर्वापादौ च मन्त्रोऽपि पठनीयत्वेन विहितः ।

(३) तत्र संशयः—किम्प्रतिनिर्वापं मन्त्र आवर्तनीय उत सकृदेव पठनीय इति ।

(५) पूर्वपक्षः—त्रयोदशाधिकरणन्यायेन सकृदेव मन्त्रपाठः इति ।

(५) सिद्धान्तः—समन्त्रकेण प्रथममुष्टिनिर्वापेण संस्कृता ये तण्डुलास्तेभ्योऽन्ये तण्डुला अपि मुष्ट्यन्तरनिर्वापेण संस्कारमपेक्षन्ते । न च मन्त्रोच्चारणं विना स संस्कारः सम्पद्यते । तस्मात् प्रतिनिर्वापम्मन्त्रपाठः । एवमन्यत्रापीति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्वापेति । 'निर्वापादौ' निर्वापे स्तरणे इत्यादौ—'मन्त्रः' 'पृथक्' प्रतिनिर्वापं भेदेन पठनीय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ११।४।४७-४८ मन्त्रो वेद्युक्षणे सकृत् ।

(१) पूर्वधिकरणापवादः ।

(२) वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितं । तत्र च विहितो मन्त्रः 'वेदिरसि' इत्यादिः ।

(३) तत्र संशयः—किमयम्मन्त्रस्त्रिः पठनीय उत सकृदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रोक्षणक्रियाया आवृत्तौ मन्त्रो ऽप्यावर्तनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—संस्कार्याया विद्याया एकत्वात् समन्त्रकप्रथमप्रोक्षणेनैव तत्संस्कारे सिद्धे पुनर्मन्त्रपाठो व्यर्थः । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकी । तस्मान्न मन्त्रस्यावृत्तिः ।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्र इति । 'वेद्यक्षणे' वेद्याः प्रोक्षणे त्रिः कर्तव्ये—'मन्त्रः' 'सकृत्' एव पठनीय इति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) ११।४।४९-५० सकृत् कण्डूयने मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति विहिते कण्डूयने 'सुपिप्पलाभ्य' इत्यादिर्मन्त्रो विहितः ।

(३) तत्र सन्देहः—युगपद् यदा अनेकेषु अङ्गेषु कण्डूतिरुत्पद्यते तदा किम्प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिरुत सकृदेव मन्त्रपाठ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्र आवर्तनीयः-कण्डूयितव्यानामङ्गानामनेकत्वात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—मन्त्रोऽयं नाङ्गशेषोऽपि तु कण्डूयनशेषः । बहुष्वप्यङ्गेषु कण्डूयनकर्म त्वेकमेव । तस्मात् सकृदेव मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रत्याह सकृदिति । 'कण्डूयने' 'मन्त्रः' 'सकृत्' एव पठनीय इति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ११।४।५१ मन्त्रः स्वप्नादिके सकृत् ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दीक्षितस्य स्वप्ननद्युत्तरणवृष्ट्यादिदर्शननिमित्तको मन्त्रजपो विहितः ।

(३) तत्र सन्देहः—यत्रानेकवारं स्वापः-उत्तरणीया नदी वा बहुस्रोतस्का-वृष्टिश्चानेकशः-इत्येवंरूपास्ववस्थासु किं तत्तन्निमित्तको मन्त्रजप आवर्तनीयः उत सकृदेव कर्तव्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—निमित्तबहुत्वेन नैमित्तिकबहुत्वं न्याय्यम् । तस्मान्मत्रजप आवर्तनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य हि मन्त्रो विहितः तस्मात् सकृदेव जप इति । एवमितरत्रापीति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'स्वप्नादिके' स्वप्ने नदीतरणे इत्येवंरूपाणां निमित्तानां बहुत्वेपि तन्निमित्तको 'मन्त्रः' मन्त्रजपः—'सकृत्' एव कार्यो न त्वावर्तनीय इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) ११।४।५२ प्रयाणे च सकृन्मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः–'भद्रादभिश्रेयः प्रेहि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं विश्रामे विश्रामे पुनः प्रस्थितेन मन्त्र आवर्तनीय उतादावेव सकृत् पठनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विश्रामभेदेन प्रस्थानस्यापि भिन्नत्वात् मन्त्र आवर्तनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमप्रस्थानादारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तं प्रस्थानक्रियाया एकत्वात् सकृदेवादौ मन्त्रपाठः इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रयाण इति । 'प्रयाणे' प्रस्थाने–'च'–'मन्त्रः'–'सकृत्' पठनीयः, नावर्तनीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(२०) ११।४।५३-५४ मन्त्रस्तूपरवे पृथक् ।

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा बाहुमात्रखाता उपरवनामकाः चत्वारो खाताः । अस्ति च तदीयखननमन्त्रः–'रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामि' इति ।

(३) तत्र संशयः—किम्प्रतिखातं मन्त्र आवर्तनीय उत सकृन्मन्त्रपाठ इति।

(४) पूर्वपक्षः—बहुवचनं मन्त्रे श्रूयते । तस्य प्रतिखातमावृत्तौ नान्वयः । तस्मात् सकृत् पाठः इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकस्मिन्नपि बहुवचनमादरार्थे भवति । खेयाश्च खाता भिन्नाः । तस्मात् खननभेदेन खननमन्त्र आवर्तनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'उपरवे' उपरवनामके खातचतुष्टये खननीये–'मन्त्रः' खननमन्त्रः–'पृथक्' खातभेदेन आवर्तनीय इत्यर्थः ॥२०॥

(२१) ११।४।५५-५७ नाध्रिगोस्तन्त्रता कार्या

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) प्राजापत्येषु पशुष्वस्ति अध्रिगुप्रषमन्त्रः–'दैव्याः शमितार 'इति।

(३) तत्र संशयः—किमस्य मन्त्रस्य पशुभेदेऽपि सकृत्प्रयोग उत प्रतिपश्वावृत्तिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वेषां पशूनां सहोपक्रमस्यानुग्रहाय सकृदेव मन्त्रः पठनीयः । तस्मात्तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पशूनामालम्भे नास्ति साहित्यम् । तस्मात् कालभेदेन न तन्त्रेण सकृन्मन्त्रपाठोऽपि त्वावृत्तिरेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अध्रिगोः' अध्रिगुप्रैषमन्त्रस्य 'तन्त्रता' सकृत्प्रयोगः—'न कार्या'–अपि त्वावृत्तिरेवेत्याशयः ।। २१ ॥

न्यायास्त्वत्रैकाविंशतिः ।

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य चतुर्थः ।

इत्येकादशाध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वादशाध्यायः ।

[प्रसङ्ग-तन्त्र-समुच्चय-विकल्प-निरूपक]

प्रथमः पादः ।

(प्रसङ्गविचारः)

(१) १२।१।१-६ अङ्गम्पुरोडाश उपैति पाशुकम्

(१) तन्त्रं द्वयोर्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ।
प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्जघन्यः सन्नथोच्यते ॥

एकादशाध्याये तन्त्रावापलक्षण व्याख्यातम् । प्रसङ्गलक्षणमिदानीं व्याख्यायते । अन्यत्र कृतस्य अन्यत्रापि प्रसक्तिः 'प्रसङ्गः'-यथा प्रासादे कृतेन दीपेन राजमार्गेऽपि प्रकाशकरणम् ॥ एवरूपस्य प्रसङ्गस्योदाहरणं प्रदर्श्यते ।

(२) अस्त्यग्नीषोमीयः पशुः पुरोडाशश्च—'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति ॥ तत्र पशौ चोदकप्राप्तानि प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—पशौ कृतान्यङ्गानि पुरोडाशेऽप्युपकुर्वन्ति—उत पुरोडाशेऽन्यान्यनुष्ठेयानीति ।

(४) पूर्वपक्षः—भिन्नविधिबोधितेष्वङ्गावृत्तेरौचित्येन पशुविहिताङ्गैः पुरोडाशोपकारस्यासम्भवात्तत्र पृथक् तदङ्गान्यनुष्ठेयानीति ।

(५) सिद्धान्तः—पाशुकतंत्रमध्ये पुरोडाशविधानस्या प्रसङ्गसाधनात्पशुप्रयोगेण पुरोडाशापूर्वोपकारसिद्धिः । तस्मात् पश्वङ्गैरेव प्रयाजादिभिः पुरोडाशसिद्धौ न तत्राङ्गान्तरापेक्षेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अङ्गमिति । 'पुरोडाशः' पशुपुरोडाशः-'पाशुकम्' पशौ कृतम्-'अङ्गम्' प्रयाजादि-'उपैति' गृह्णाति-तेनैवाङ्गेनोपकृतो नान्यदङ्गमपेक्षते इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) १२।१।७ तत्राज्यभागाद्यधिकं च किञ्चन ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) 'न तौ पशौ करोति' इति पशावाज्यभागनिषेधे पूर्वाधिकरणसिद्धेन प्रसङ्गेन पशुपुरोडाशे तयोः प्रसक्तिर्नास्ति । तस्मात्—

(३) संशयः—पशुपुरोडाशे आज्यभागः कर्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशौ न स्त आज्यभागौ । ततश्च पुरोडाशे तत्प्रापकस्य चोदकं लुप्तम् । तस्मात् पुरोडाशे आज्यभागौ न कर्तव्याविति ।

(५) सिद्धान्तः-प्रसङ्गेन चोदकं न बाध्यते। तस्मात्कर्तव्यावेवाज्य-भागौ पशुपुरोडाशे इति।

एतदभिप्रेत्याह तत्रेति। 'तत्र' पशुपुरोडाशे-'किञ्चन' किञ्चित्-'अ-धिकम्' पशोः प्रसङ्गेन यत् प्राप्तं तस्मादतिरिक्तम्-'आज्यभागादि'-क-र्तव्यमिति शेषः ॥ २ ॥

(३) १२।१।८-९ सोमे न वेदिः पृथगिष्टिकर्मणाम्

(१) प्रसङ्गोदाहरणम्।

(२) सोमे सन्ति कानिचित् कर्माणि इष्टिरूपाणि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि। अस्ति च सोमे कृता वेदिः।

(३) तत्र संशयः-उक्तानां कर्मणामनुष्ठानं किं सौमिक्यामेव वेद्यां भवति-उत तदर्थं अन्या दार्शिकी वेदिः कर्तव्येति।

(४) पूर्वपक्षः—सौमिक्या वेद्याः पृथक् वेदिः दार्शिकी कर्तव्या। यतः सौमिकी वेदिः हविरासादनार्थायाः दार्शिक्या वेद्याः कार्यं कर्तुम-समर्थेति।

(५) सिद्धान्तः-सौमिक्यामेव वेद्यामिष्टीनामपि हविरासादनकार्यं कर्तुं शक्यते। तस्मान्नास्ति वेद्यन्तरस्य प्रयोजनमिति।

एतदभिप्रेत्याह सोम इति। 'सोमे' सोमयागे-'इष्टिकर्मणाम्' सोमा-ङ्गभूतानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि यानि कर्माणि तदर्थम्-'पृथक्' सौमिक्या वेद्या अतिरिक्ता वेदिः 'न'-कार्येति शेषः ॥ ३ ॥

(४) १२।१।१०-११ ग्रहादिभिर्नैष्टिकहोम इष्यते।

(१) प्रसङ्गापवादः।

(२) सोमे सन्ति प्रयुक्ता ग्रहाश्चमसाश्च। सन्ति चात्र दर्शपूर्णमा-सप्रकृतीनि कर्माणि।

(३) तेषु संशयः-किमुक्तेषु कर्मसु सौमिकैरेव ग्रहचमसैर्होमः क-र्तव्य-उत ऐष्टिकैः पात्रैः स्रुवादिभिरिति।

(४) पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन सौमिकैर्ग्रहचमसैरेव कर्त-व्य इति।

(५) सिद्धान्तः-स्रुवादिभिर्यत् कर्तव्यं तद् यदि ग्रहैश्चमसैर्वा क्रि-येत तर्हि वैगुण्यं स्यात्। वर्तन्ते च सोमेऽपि ऐष्टिकाः स्रुवादयः। तस्मा-देभिरैष्टिकैरेव होमः कर्तव्य इति।

एतदभिप्रेत्याह ग्रहेति। 'ऐष्टिकहोमः' सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्र-कृतीनि कर्माणि तेषु यो होमः क्रियते स—'ग्रहादिभिः' सौमिकैः ग्रहैश्च-मसर्वा-'न इष्यते'-कर्तुमिति शेषः-अपि त्वैष्टिकैरेव स्रुवादिपात्रैरित्या-शयः ॥ ४ ॥

(५) १२।१।१२ शामित्रवह्नौ पचिरौषधस्य नो

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) अस्त्यग्नीषोमीयः पशुः-तत्तन्त्रमध्यपाती पुरोडाशश्च । पशुश्च शामित्रेऽग्नौ पच्यते ।

(३) पुरोडाशे संशयः-कस्मिन्नग्नावयं पचनीयः-किं तस्मिन्नेव शामित्रे उतान्यस्मिन्नग्नाविति ।

(४) पूर्वपक्षः-पशुतन्त्रमध्यपातित्वाच्छामित्रे एव पचनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः-प्रकृतौ पुरोडाशस्य पचनं गार्हपत्ये विहितम् । स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः शालामुखीयनाम्नाऽभिहितः । तस्मात् वैगुण्यपरिहारायास्मिन्नेव शालामुखीयेऽग्नौ पाक इति ।

एतदभिप्रेत्याह शामित्रेति । 'औषधस्य' पुरोडाशस्य-'पचिः' पाकः-'शामित्रवह्नौ' शामित्रेऽग्नौ-'नो' न भवति-अपितु शालामुखीये एवेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) १२।१।१३ सत्रे पचिः प्राजहितेऽग्निहोत्रके ।

(१) पूर्वाधिकरणप्रसङ्गेन विचारः ।

(२) अस्ति कुण्डपायिनामयनगतमग्निहोत्रम् । तत्रापि हविःश्रपणम् ।

(३) तत्र संशयः--कस्मिन्नग्नौ भवत्येतच्छ्रपणम्-किं शालामुखीये उत प्राजहिते इति ।

(४) पूर्वपक्षः--प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये श्रपणं विहितम् । शालामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यो भवति । स एवात्र चोदकेन प्राप्तः, तस्माच्छालामुखीये एव श्रपणमिति ।

(५) सिद्धान्तः-गार्हपत्यस्यैव 'प्राजहित' इति पूर्वाचार्याणां संज्ञा । तस्मात् प्राजहिते एव श्रपणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे' कुण्डपायिनामयने यत् अग्निहोत्रं तस्मिन् 'अग्निहोत्रके'--'प्राजहिते' एव अग्नौ--'पचिः' पाको हविष इति शेषः ॥ ६ ॥

(७) १२।१।१४-१६ निर्वापकमर्थमनोऽन्तरम्भवेत्

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे द्वे हविर्धाननामके शकटे । सन्ति चात्राङ्गभूतानि ऐष्टिकानि कर्माणि ।

(३) तेषु संशयः--किं ऐष्टिककर्मसु प्रयोक्ष्यमाणानां हविषां निर्वापस्तयोरेव हविर्धानशकटयोर्भवति-उत तदर्थं शकटान्तरमुपादेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--तयोरेव हविर्धानशकटयोः तन्निर्वापाय शक्तत्वात् न शकटान्तरमन्वेष्टव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः--हविर्धानशकटे महावेद्यां स्थापिते । निर्वापश्च गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे भवति । तस्माद् देशभेदान्न हविर्धानशकटयोर्निर्वापः। अस्ति च तृतीयमपि शकटमुक्तम्--'अनांसि प्रवर्तयन्ति' इति बहुवचनश्रुतेः । तस्माच्छकटान्तरमुपादेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्वापेति । 'निर्वापकमार्थम्' ऐष्टिकहविषां निर्वापाय-'अनोन्तरम्' अन्यत् अनः शकट-'भवेत्' उपादेयमित्यर्थः ॥७॥

(८) १२।१।१७ स्यात् प्रायणीयादिषु जागृतिः पृथक् ।

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे दीक्षाकाले रात्रिजागरणमाम्नातम् । दर्शपूर्णमासयोरपि औपवसथ्येऽहनि एकेषामाम्नात तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते ।

(३) तत्र संशयः-किं दीक्षाकालीनेनैव जागरणेन प्रायणीयादिषु प्रसङ्गात् उपकारसिद्धिः-उत पृथक् कर्तव्यं जागरणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः-अदृष्टार्थमेव जागरणम् । तच्चान्यत्र कृतमप्यन्यत्र प्रसङ्गेनोपकरिष्यतीति पृथक् न कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः-रक्षार्थं हि जागरणं क्रियते । अस्ति च दीक्षाप्रायणीययोः कालभेदः । तस्मात् पृथगेव जागरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'प्रायणीयादिषु' 'जागृतिः' जागरणम्-'पृथक्' दीक्षाकालीनाज्जागरणात् भिन्नमेव-'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥८॥

(९) १२।१।१८ पाठः पृथक् स्यात् खलु सन्निपातिनाम्

(१) तन्त्रापवादः ।

(२) वरुणप्रघासेषु द्वौ विहारौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । तत्र सन्ति केचन मन्त्राः आज्यग्रहणे प्रोक्षणे अभिमर्शने च ।

(३) तत्र संशयः-किं द्वयोर्विहारयोरिमे मन्त्राः सकृत् तन्त्रेण प्रयोज्या उत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः-एकेनैव पठ्यमानेनार्थस्मृतेरुभयत्र सिद्धत्वात् सकृदेव पाठ इति ।

(५) सिद्धान्तः-मन्त्रा ह्यर्थस्मरणद्वारा सान्नपत्योपकारकाः । श्रूयते च मन्त्रे निर्वपामि इत्युत्तमपुरुषप्रयोगः । स चाध्वर्युकर्तृके पाठे न प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं निर्वापं स्मारयितुमलम् । तस्मादुभयत्र पृथगेव मन्त्रस्य पाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह पाठ इति। 'सन्निपातिनाम्' अर्थस्मरणद्वारा सन्निपत्योपकारकाणां मन्त्राणाम्—'पाठः' अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारयोः—'पृथक्' भेदेनैव—'स्यात्' 'खलु'—न तन्त्रेणैकत्रैवेत्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) १२।१।१९ न त्वादधातिः क्रतुमध्यगेष्टिषु ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) सन्ति सोमे दीक्षणीयादीनि ऐष्टिकानि कर्माणि । अस्ति तेषां प्रकृतौ अग्न्यन्वाधानम् ।

(३) तत्र संशयः—किं दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निधारणार्थं हि अन्वाधानम्भवति । तच्चात्र दीक्षणीयादिभ्यः प्राग्भवीयेन सौमिकेन विहरणेनैव सिद्धम् । तस्मान्निष्प्रयोजनत्वान्नास्त्यन्वाधानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'क्रतुमध्यगेष्टिषु'—'क्रतोः' ज्योतिष्टोमस्य 'मध्यगाः' अन्तःपतिताः या 'इष्टयः' तासु 'तु'—'आदधातिः' अग्न्यन्वाधानम्—'न'—कर्तव्यमिति शेषः ॥ १० ॥

(११) १२।१।२०-२३ सोमाङ्ग इष्टौ न पुनर्व्रतग्रहो-

(१) पूर्वाधिकरणशेषः प्रसङ्गोदाहरणरूपः ।

(२) पूर्वोक्तास्वेव इष्टिषु दार्शपौर्णमासिकं व्रतं तस्य ग्रहणमनेन मन्त्रेण भवति—'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति' । तदेतद्व्रतग्रहणं समन्त्रकं चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—इदं व्रतं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सत्यवचनादिव्रतं सोमार्थम्पूर्वमुपेतमेव । तस्य च सोमसमाप्तिपर्यन्तं परित्यागो नोचितः । तन्मध्यपातीष्टिषु यदि पुनरैष्टिकव्रतग्रहणं समन्त्रकं भवेत् तर्हि सौमिकव्रते व्यवच्छेदः स्यात् 'चरिष्यामि' इति भविष्यत्प्रयोगश्च चर्यमाणे व्रत अनन्वितः स्यात् । तस्मान्न कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सोमेति । 'सोमाङ्गे' ज्योतिष्टोमाङ्गभूतायाम्—'इष्टौ' दीक्षणीयेष्ट्यादौ—'पुनव्रतग्रहः' चर्यमाणे सौमिके व्रते पुनरैष्टिकव्रतस्य ग्रहणं चोदकप्राप्तमपि—'न'—कर्तव्यम् इति शेषः ॥ ११ ॥

(१२) १२।१।२४-२८ ऽन्वाधानमर्थां न च देवतापरम् ।

(१) दशमाधिकरणशेषः ।

(२) अन्वाधानस्य अग्निधारणत्वात् सौमिकेन विहरणेनैव तत् प्रसङ्गात् सिद्धं तस्मात्पुनरैष्टिकेषु न कर्तव्यं तदन्वाधानमिति दशमाधिकरणे स्थितम् ।

(३) तत्रैव पुनः संशयः-मा भवतु धारणार्थस्यान्वाधानस्यानुष्ठानमैष्टिकेषु, देवतापरिग्रहार्थमपि चान्वाधानं भवति । तत् भवति कर्तव्यमैष्टिकेषु न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः-देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानमन्यतोऽसिद्धम् । अस्ति च देवतापरिग्रहार्थत्वमन्वाधानस्य दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्-'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु-इति अग्निं गृह्णाति' इति । तस्मात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः-देवतापरिग्रहोऽपि सिद्ध एव-'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दीक्षिष्यमाणः''''' यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य दीक्षते' इति । तस्मान्नास्ति पृथगन्वाधानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अन्विति । 'देवतापरम्' देवताग्रहणार्थमपि-'अन्वाधानम्'-'अस्यां' सौमिकाङ्गभूतायामिष्टौ-'न'-स्यादिति शेषः ।। १२ ।।

(१३) १२।१।२९ पत्न्याश्च सन्नाह इहेष्यते न वै

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) पत्न्याः सन्नहनं दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्-'योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति' इति । तदेतत् सोमाङ्गभूतास्विष्टिषु चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः--एतास्विष्टिषु सन्नहनं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वाद् भवत्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः--सन्नहनमदृष्टार्थं वा स्यात् वासोधारणरूपदृष्टार्थं वा--उभयथापि सौमिकेनैव योक्त्रबन्धनेन सिध्यति । तस्मात्प्रसङ्गसिद्धं सन्नहनं न पुनः कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पत्न्या इति । 'इह' सोमाङ्गेष्टौ--'पत्न्याः' 'सन्नाहः' सन्नहनम्--'न' 'इष्यते'—कर्तुमिति शेषः—प्रसङ्गेनैव सिद्धत्वादित्याशयः ।। १३ ।।

(१४) १२।१।३० नारण्यभुक्तिः क्रियतेऽत्र दार्शिकी ।

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाम्नातम्--'यदारण्यानश्नाति' इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः-तदेतदारण्यभोजनं सोमाङ्गेष्टिषु कर्तव्यं नवेति ।

(४) पूर्वपक्षः -चोदकप्राप्तत्वात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः-वृत्त्यर्थमेवैतद् भोजनम् । सोमेऽपि वृत्त्यर्थमस्ति पयोव्रतादिकम् । एतेन सौमिकेनैव भोजनेन वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायां चोदकप्राप्तस्य भोजनस्य नास्ति प्राप्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अत्र' सोमाङ्गेष्टिषु-'दार्शिकी' दर्शपूर्णमासयोराम्नाता-'आरण्यभुक्तिः' आरण्यभोजनम्-'न' 'क्रियते'-सौमिकेनैव भोजनेन वृत्तेः प्रसङ्गात् सिद्धेरित्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) १२।१।३१ स्याच्छेषभक्षः पुनरत्र दर्शवत्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्तिपूर्णमासयोः शेषभक्षः ।

(३) तत्र संशयः—अयं शेषभक्षः सोमाङ्गेष्टिषु भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन नैव कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—आरण्यभोजनवत् नायं वृत्त्यर्थः-अपि तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारार्थः । तस्मात् कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'अत्र' सोमाङ्गेष्टिषु—'शेषभक्षः' दर्शपूर्णमासयोर्विहितः-'दर्शवत्' यथा दर्शे तथैव-'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥१५॥

(१६) १२।१।३२ स्याद् दक्षिणा नेह च दर्शचोदिता ।

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यः परिक्रयार्थो दक्षिणारूप आम्नातः । स च सोमाङ्गेष्टिषु चोदकप्राप्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतास्विष्टिषु अन्वाहार्यो दातव्य उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वाद् दातव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः-सोमप्रयोगमध्यपातिनीनामिष्टीनां सौमिकदक्षिणाभिरेव प्रसङ्गात् ऋत्विगानतिरूपे कार्ये सिद्धे नास्ति प्रयोजनं चोदकप्राप्ताया दक्षिणायाः । तस्मान्न दातव्योऽन्वाहार्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'इह' सोमाङ्गेष्टिषु—'दर्शचोदिता' दर्शेऽभिहिता—'दक्षिणा' अन्वाहार्यरूपा-'न स्यात्'- दातव्येति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) १२।१।३३-३४ न चानतिद्वारभृतिप्रदानात् अङ्गेष्टिभक्षा विनिवर्तनीयाः

(१) पञ्चदशाधिकरणाक्षेपपरिहाररूपः षोडशाधिकरणापवादः ।

(२) दार्शिकः शेषभक्षोऽस्ति दार्शिकी दक्षिणा नास्तीति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—येन हेतुना दक्षिणा निवर्तते तेनैव हेतुना भक्षोऽपि निवर्तते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा आनतौ प्रसङ्गादेव सिद्धायां दार्शिकी दक्षिणा न दातव्या–तथैव तेनैव हेतुना शेषभक्षोऽपि दार्शिको न कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—दक्षिणा हि आनत्यर्था—न तु शेषभक्षस्तथा—तस्य प्रतिपत्तिसंस्काररूपत्वात् । तस्माद् वैषम्यात् न दक्षिणावद् भक्षस्य परित्याग इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'आनतिद्वारभृतिप्रदानात्' ऋत्विजां या 'आनतिः' परिक्रयः तस्य द्वारं या भृतिः वृत्तिर्भक्षरूपा तस्याः 'प्रदानात्'—शेषभक्षः परिक्रयार्थमेव दीयते इत्यस्माद् हेतोः—'अङ्गेष्टिभक्षाः' सोमाङ्गेष्टिषु ये दार्शिका भक्षाः—'न निवर्तनीयाः' न परित्याज्याः । परिक्रयार्थत्वं यद् दक्षिणात्यागे हेतुः तस्य भक्षेष्वभावात् न त्याज्या भक्षा इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) १२।१।३५-४१ होतुर्वृतिः स्यादिह पौर्णमासिकी ।

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणम् । तत् सोमाङ्गेष्टिषु चोदकेन प्राप्यते । अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरणम् ।

(३) तत्र संशयः—इष्टिषु दार्शिकं होतुर्वरणं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा पृथगानत्यभावादन्वाहार्यो नास्ति तथैव होतुर्वरणमपि नास्ति—प्रसङ्गादेव तस्य सिद्धेरिति ।

(५) सिद्धान्तः—वरणं हि धर्मार्थमेव भवति दर्शपूर्णमासयोरपि । तस्मादत्रापि प्रकृतिवत् होतुर्वरणं कार्यम्—धर्मार्थं न त्वानत्यर्थम् । धर्मार्थं हि वरणं न सौमिकेन वरणेन प्रसङ्गात् सिध्यति इति ।

एतदभिप्रेत्याह होतुरिति । 'इह' सोमाङ्गेष्टिषु—'पौर्णमासिकी' दर्शपूर्णमासयोर्विहिता—'होतुः वृतिः' होतुर्वरणं—'स्यात्' कर्तव्या–धर्मार्था न त्वानत्यर्थेत्याशयः ॥ १८ ॥

(१९) १२।१।४२-४३ न प्रोक्षणादीन्युपसत्सु बर्हिषाम्

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) सोमे श्रूयते—'यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्ये'ति । एतच्च बर्हिस्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थे स्थितम् । भवति च बर्हिषां प्रोक्षणाऽग्रावपातनमूलावसेचनरूपः संस्कारः । [प्रोक्षणम् (२)अग्राणामवपातनम् (३)मूलानामवसेचनम् ।]

(३) तत्र संशयः—किमयं संस्कारः प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः उत य एवातिथ्यायां कृतस्स एव प्रसङ्गादितरयोरुपकरोतीति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः–तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात् ।

एककालीनत्वाभावान्न तन्त्रम् । एकस्य तन्त्रेऽन्यतरयोरपठितत्वान्न प्रसङ्ग इति ।

(५) सिद्धान्तः—बर्हिष एकत्वात् सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे सिद्धे पुनः संस्कारापेक्षा नास्ति । स च संस्कारः प्राथम्यादातिथ्यायां क्रियते । तस्मात् उपसत्सु अग्नीषोमीये च प्रसङ्गादेव तत्सिद्धिरिति नात्र पुनः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उपसत्सु' उपसत्सु अग्नीषोमीये चेत्युभयत्र–बर्हिषाम्—'प्रोक्षणादीनि' प्रोक्षणम्–अग्रावपातनम्–मूलावसेचनमित्येवमादिसंस्कारः—'न'–कर्तव्य इति शेषः ॥ १९ ॥

(२०) १२।१।४४ तेषान्तु मन्त्रांस्तरणे पुनः पठेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) आतिथ्याबर्हिष्यस्ति मन्त्रः 'ऊर्णाम्रदसं त्वां स्तृणामि' इति ।

(३) तत्र संशयः—अस्य आस्तरणमन्त्रस्य पाठोऽग्नीषोमीये पुनः कर्तव्य उत प्रसङ्गादेव तत्सिद्धिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रसङ्गसिद्धौ न भवति पुनर्मन्त्रपाठ इति ।

(५) सिद्धान्तः—आतिथ्यायाः प्राग्वंशो देशः अग्नीषोमीयस्य तूत्तरवेदिः । एवं च देशभेदेन स्तरणभेदे सति तत्सन्निपातिनो मन्त्रस्य पुनः पाठ आवश्यक इति ।

एतदभिप्रेत्याह तेषामिति । 'तेषां' बर्हिषां–'स्तरणे'–'मन्त्रान्'–'पुनः' 'पठेत्'—नात्र प्रसङ्गसिद्धिरित्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १२।१।४५-४६ तेषां पशौ सन्नहनं न मन्त्रवत्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः सन्नह्य कदाचित् अग्नीषोमीयदेशे नीयते । सन्नहने प्रथने च मन्त्रावाम्नातौ—'इन्द्राण्यै सन्नहनम्' इति–'बृहस्पते मूर्ध्ना हरामि' इति ।

(३) तत्र संशयः—अग्नीषोमीयदेशे नीयमाने बर्हिषि एतौ मन्त्रौ पुनः प्रयोक्तव्यावुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पुनः प्रयोक्तव्यौ मन्त्राविति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ लवनदेशादानयने तौ मन्त्रौ दृष्टौ—न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने । अतोऽत्रापि आतिथ्यादेशात् प्राग्वंशात् अग्नीषोमीयदेशं उत्तरवेदिम् प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ चोदकप्राप्तावेव न भवतः । तस्मान्न पठनीयाविति ।

एतदभिप्रेत्याह तेषामिति । 'पशौ' अग्नीषोमीये नीयमानानां 'तेषाम्' बर्हिषाम्–'सन्नहनं' 'मन्त्रवत्' मन्त्रोच्चारणपूर्वक–'न'–भवतीति शेषः॥२१॥

एकाधिका विंशतिर्नीतयोऽत्र
विविच्य भाष्यादिषु सम्प्रदिष्टाः ॥

एकविंशतिर्न्याया अत्रेत्यर्थः ॥

इति द्वादशस्य प्रथमः ।

अथ द्वादशस्य द्वितीयः पादः ।

[तन्त्रनिर्णयपरः]

(१) १२।२।१-७ त्रेतायां श्रौतकर्मैव

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अस्त्यग्नित्रयम् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपं 'विहार' शब्दवाच्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमस्मिन्नग्नित्रये लौकिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते-उत वैदिकानि–उत सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र शक्तत्वात् सर्वाणि इति ।

(५) सिद्धान्तः—'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति'—'दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचन्ति'–'आहवनीये जुह्वति' इत्येतादृशैः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकार्थत्वं नोपपद्यते । तस्माद् वैदिकाग्निहोत्रादिकर्मार्थमेवाग्नित्रयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह त्रेतायामिति । 'त्रेतायाम्' अग्नित्रये–'श्रौतम्' वैदिकमेव 'कर्म' कर्तव्यम्–न लौकिकमिति भावः ॥ १ ॥

(२) १२।२।८-१० पुरोडाशः क्रतोः पशौ ।

(१) प्रासङ्गिकोऽतिदेशविचारः ।

(२) अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाशो विहितः। सवनीयः पशुरग्नीषोमीयस्य विकृतिः ।

(३) तत्र सन्देहः—विकृतौ सवनीये चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्तव्य उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते, अपिहित्या अच्छिद्रतायै' इति सवनीये छिद्रपिधानार्थः पुरोडाशः पृथगे-

वोक्तः । तेनैवास्य कृतार्थत्वान्नात्र चोदकेन अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य प्राप्तिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमीयनवमाधिकरणे स्थितम् । छिद्रपिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्माच्चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह पुरोडाश इति । 'क्रतोः' प्रकृतिभूतस्याग्नीषोमीयपशुयागस्य 'पुरोडाशः'-'पशौ' सवनीये पशौ-चोदकप्राप्तः कर्तव्य इति शेषः २

(३) १२।२।११ सवनीये हविष्कृन्न

(१) पूर्वाधिकरणापवादरूपो बाधः ।

(२) अस्त्याग्नेयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानम् । तच्च सवनीये चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—सवनीये हविष्कृदाह्वानं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वाद् भवत्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः—औषधार्थं हि हविष्कृदाह्वानम् । तच्च पशौ नास्तीति न हविष्कृदाह्वान सवनीये इति ।

एतदभिप्रेत्याह सवनीय इति । 'सवनीये' पशौ-'हविष्कृत्' हविष्कृदाह्वानं-'न' भवति इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

(४) १२।२।१२-१३ तार्तीयेष्वपि नैव सा ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति तृतीयसवने चरुः सौम्यः ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् तृतीये सवने हविष्कृदाह्वानं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चरोरौषधत्वादस्त्येवात्र हविष्कृत् । अग्नीषोमीयपश्वर्थमाहूता सा पशुपाकसम्पत्त्यनन्तरं निवृत्ता । तस्मादस्ति तृतीयसवने तस्याः पुनराह्वानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्यः पश्चात् हविष्कर्त्र्याः पत्न्याः उत्थानं वाक्येन विहितम् । पशावपि तस्मात् प्राक् न भवति तस्या निवृत्तिः । तस्मात् तत्कालीनेषु सौर्यचर्वादिषु नास्ति तस्याः पुनराह्वानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तार्तीयेष्विति । 'तार्तीयेषु' तृतीयसवेने ये चरवस्तेषु—'सा' हविष्कृत्—'न' पुनराहूतव्येति शषः ॥ ४ ॥

(५) १२।२।१४-१८ निशीष्टिर्दर्शतन्त्रा स्यात् सामिधेन्यादिकं विना

(१) तन्त्रित्वचिन्ता प्रसङ्गार्थं प्रवर्तते ।

(२) अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्–यो रक्षोभ्यो बिभीयात्' इति विधाय इदमाम्नातम्—'अमावास्यायां निशि यजेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः–किमेतस्मिन् निशियागे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रम् (इतिकर्तव्यता) प्रसङ्गेन वर्तते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शतन्त्रमत्र न प्रसज्यते—दर्शतन्त्रमध्ये हि रक्षोघ्नभागस्य विधिर्न श्रूयते । प्रकरणयोश्च भेदः इति ।

(५) सिद्धान्तः—अमावास्याकाले निशियागो विहितः । तस्मिंश्च काले दर्शयागः प्रक्रान्तः । अतस्तत्रैव रात्रौ क्रियमाणो निशियागः दर्शतन्त्रमध्यपाती भवत्येव । तस्मादस्ति प्रसङ्गसिद्धिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह निशीति । 'निशीष्टिः' अमावास्यानिशि विहितो यागः—'दर्शतन्त्रा' प्रसङ्गेन दर्शाङ्गैः कृतोपकारा–'स्यात्' किन्तु 'सामिधेन्यादिक विना' । दर्शमध्ये यत् सामिधेनीमन्त्रपाठपूर्वकमग्निसमिन्धनं देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं च विहित तदेवंविधं कतिपयमङ्गजातं निशियागे न प्रसज्यते—अन्यत्तु सर्वं दार्शिकं प्रसङ्गेनोपकरोत्येव त यागमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) १२।२।१९–२१ आरम्भणीया विकृतौ ।

(१) प्रसङ्गबाधोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया कर्तृसंस्कारार्था भवति—न प्रयोगान्तरस्योपक्रमे—इति नवमीयप्रथमपादीयैकादशाधिकरणे निर्णीतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—दर्शपूर्णमासस्य विकृतिषु भवति न वा आरम्भणीयेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्रथमप्रयोगे एव कृतया आरम्भणीयया यावज्जीवव्यापिकर्तृसंस्कारे सिद्धे न भवति तदपेक्षा द्वितीयादिप्रयोगेषु–तथैव यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां विकृतीनां नास्त्यारम्भणीयापेक्षा इति प्रसङ्ग एवात्रेति ।

(५) सिद्धान्तः–दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानस्यैव पुरुषस्यारम्भणीया विहिता । तस्मात् सा क्रत्वर्था । सौर्यादिविकृतयस्तु प्रकृतिभ्यो भिन्नानि क्रत्वन्तराणि । एवं च प्रयोगभेदात् विकृतौ कर्तव्या भवत्यारम्भणीया । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्ग इति ।

एतदभिप्रेत्याह आरम्भणीयेति । 'विकृतौ' सौर्यादौ—'आरम्भणी-

(९) २।२।२५ प्रधानस्य गुणो बली

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ज्योतिष्टोमे--अङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः पर्वणि कर्तव्यता-प्रधानभूतस्य सोमस्यापि पर्वण्येव कर्तव्यता । सामान्यतस्तूभयोरप्यनुष्ठानं सम्भवति । परन्तु यस्मिन् ज्योतिष्टोमप्रयोगे 'एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीप्रसुत' इत्येष कल्पो भवति तत्र दीक्षासोमयोरेकस्मिन्नेव दिनेऽनुष्ठानं न सम्भवति । एवं सति अङ्गप्रधानयोर्दीक्षेष्टिसोमयोर्विरोधे—

(३) संशयः--कतरस्य बाधः कतरस्यानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमपठितत्वात् दीक्षणीयेष्टेरेवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः--प्रधानत्वात् सोम एव पर्वण्यनुष्ठेयः । तदनुसारेणाङ्गभूता दीक्षणीयेष्टिर्दिनान्तरेऽपकृष्यते-इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रधानस्येति । यदा अङ्गप्रधानगुणयोर्विरोधो भवति तत्र 'प्रधानस्यैव' 'गुणः' 'बली' प्रबलत्वादनुष्ठेय इत्यर्थः ।। ९ ।।

(१०) २।२।२६ द्वयोर्गुणाः स्युः परिधौ ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) पशुमत्सु चातुर्मास्येषु श्रूयते-'परिधौ पशौ नियुञ्जन्ति' । सन्ति मार्जनादयः परिधेः स्वकीया धर्माः । प्रकृतौ तु यूपे नियुञ्जन्ति-सन्ति च प्रोक्षणादयो यूपधर्माः ।

(३) तत्र सन्देहः--परिधौ किं स्वकीयधर्मा यूपधर्माश्चानुष्ठेया उत स्वकीयधर्मा एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः--मुख्यत्वात् स्वकीया एवानुष्ठेयाः । नतु यूपधर्माः तेषां परिधिं प्रत्यमुख्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः-यथाऽग्निपरिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणामनुष्ठान तथैव यूपकार्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणीबादीनामप्यनुष्ठानमिति द्वयोरेव धर्मा अनुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रत्याह द्वयोरिति । 'परिधौ' पशुनियोजनार्थ विहिते-'द्वयोः'-परिधेः यूपस्य च 'गुणाः' धर्माः-मार्जनादयः प्रोक्षणादयश्च-'स्युः'-अनुष्ठेया इति शेषः ।। १० ।।

(११) १२।२।२७-२९ विरोधे परिधेर्गुणाः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) यूपधर्माः परिधावनुष्ठेया इति स्थितम्, सन्ति च केचिद्

यूपधर्माः–तक्षणोच्छ्रयणादयः–ये केश्चित् परिधिधर्मैः त्वक्सहितत्वशयानत्वादिभिर्विरुद्धाः ।

(३) तत्र संशयः–किमेते विरुद्धा अपि यूपधर्माः परिधौ कार्या उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः--यागसाधकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्तमानत्वाद् यूपधर्मा यागस्य प्रत्यासन्नतराः परिधिधर्मापेक्षया । तस्माद् विरोधे सति यूपधर्मा एव कार्या न परिधिधर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—तक्षणादिना परिधिस्वरूपमेव नश्येत । तथासति परिधौ विहितं पशुनियोजनं कुत्र क्रियेत । तस्मात् परिधिधर्माः कार्या न यूपधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह विरोधे इति । 'विरोधे' यत्र यूपधर्मपरिधिधर्मयोः परस्परं विरोधः तत्र—'परिधेः' एव-'गुणा' धर्मा–अनुष्ठेया–न यूपधर्मा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) १२।२।३०–३२ सवनीये पशोस्तन्त्रम् ।

(१) तन्त्रित्वविचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'प्रातस्सवने आग्नेयं पशुमुपाकरोति' इति सवनीयः पशुः श्रुतः । तस्याङ्गकलापः प्रकृतिगतश्चोदकप्राप्तः । तथाच 'अनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपन्ति' इति विहितस्य पुरोडाशयागस्याङ्गकलापप्राप्तिरपि चोदकादेव प्राप्ता ।

(३) तत्र संशयः--सवनीये प्राप्तयोः पशुप्रयोग–पुरोडाशप्रयोगयोः कतरस्तन्त्री यस्य प्रयोगोऽनुष्ठीयेत सवनीये इति ।

(४) पूर्वपक्षः--यस्याङ्गकलापः प्रत्यक्षतया श्रूयते स तन्त्री—तन्मध्ये श्रूयमाणस्य च यागान्तरस्य पूर्वतन्त्रेरेव प्रसङ्गसिद्धिरिति नियमः । प्रकृते तु पशौ पुरोडाशे वा कुत्राप्यङ्गकलापो न श्रूयते । तस्मान्नियमे प्रमाणाभावात् पशोः पुरोडाशस्य वा प्रयोगोऽनुष्ठेय इति विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः--पाशुकमेव तन्त्रमनुष्ठेयम्–न विकल्पः । पाशुकमेव तन्त्रं सविशेषं श्रूयते । तथाहि सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषे पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते--'अयं यजमान' इत्यस्य स्थाने 'अयं सुतासुती यजमान' इति पाठविकारो विशेषितः । तस्मात् पशुरेवात्र तन्त्रीति ।

एतदभिप्रेत्याह सवनीय इति । 'सवनीये' पशौ–'पशोः' पाशुकमेव–'तन्त्रम्' प्रयोगः–तस्मात् पशुरेवात्र तन्त्री पुरोडाशस्तु तन्मध्यपाती प्रसङ्ग्येवेत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) १२।२।३३ काम्ये तन्त्रन्तु वैकृतम्

(१) तन्त्रित्वविचारो वर्तते।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रकृतिः—अस्ति च तद्विकृतिः काम्येष्टिः।

(३) तत्र संशयः—यदोभयोरनुष्ठानं सहैव पर्वणि भवति-यदा प्रकृतिविकृत्योरेकस्मिन्नेव दिने सन्निपातः—तदा प्राकृतं तन्त्रमनुष्ठेयमुत वकृतमिति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिरेव पूर्वं प्रयुज्यते। यच्च पूर्वं प्रयुज्यते तस्यैव तन्त्रमनुष्ठेयम्-प्राप्तकालत्वात्। तस्मात् प्राकृतमेव तन्त्रमनुष्ठेयमिति।

(५) सिद्धान्तः—नित्यापेक्षस्य काम्यस्य शीघ्रप्रवर्तकतयाऽनुष्ठाने प्रबला विकृतिरेव तन्त्रिणीति वैकृतमेव तन्त्रमनुष्ठेयमिति।

एतदभिप्रेत्याह काम्य इति। 'काम्ये' सति-यदा नित्यकाम्ययोः प्रकृतिविकृत्योरनुष्ठानसहभावस्तदा—'वैकृतम्' विकृतिसम्बन्धि एव-'तन्त्रम्'-अनुष्ठेयमित्यर्थः॥ १३॥

(१४) १२।२।३४ अमुख्योऽपि गुणो ग्राह्यो येनान्येऽपि गुणान्विताः।

(१) तन्त्रित्वविचार एव वर्तते।

(२) आग्रयणे ऐन्द्राग्नम्-वैश्वदेवम्-द्यावापृथिव्यम् इति क्रमेण हवींषि। तत्राद्ययोः पुष्पमपुष्पं वा बर्हिः-द्यावापृथिव्ये तु पुष्पितमेवाम्नातम्।

(३) तत्र संशयः—किमत्र पुष्पमपुष्पं वेत्यनियमः-उत पुष्पमेवेति नियमः इति।

(४) पूर्वपक्षः—ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वात् तदनुसारेण पुष्पमपुष्पं वेत्यनियम इति।

(५) सिद्धान्तः—पुष्पितादतिरिक्तस्य बर्हिषः स्वीकारे द्यावापृथिव्ये यत्पुष्पं बर्हिरुक्तं तस्य सर्वथा लोप एव स्यात्। पुष्पस्वीकारे तु ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किमपि हीयेत-पुष्पस्य तयोरप्युक्तत्वात्। तस्मात् लोपपरिहाराय पुष्पमेव बर्हिरिति।

एतदभिप्रेत्याह अमुख्य इति। द्वयोर्गुणयोर्मध्ये 'येन' गुणेन-'अन्येऽपि' तद्गुणवतोऽतिरिक्ता अपि पदार्थाः—'गुणान्विताः' सगुणाः-स 'गुणः' यद्यपि 'अमुख्यः' तथापि 'ग्राह्यः'। यथोदाहरणे पुष्परूपो गुणो यद्यपि न मुख्यस्तथाऽपि तेन गृहीतेन अन्ये ऽपि ऐन्द्राग्नवैश्वदेवादयो-गुणान्विताः विहितेन गुणेन पुष्परूपबर्हिषा सहिता भवन्ति-इत्यस्मात् कारणात् स एव पुष्परूपो गुणो ग्राह्य इति सम्बन्धः॥ १४॥

(१५) १२।२।३५-३७ न द्यावापृथिवीयस्य तन्त्रिताऽऽग्रयणे भवेत्

(१) तन्त्रित्वविचारः पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पुष्पमेव बर्हिर्भवतीति स्थितम् ।

(३) पुनः संशयः—आग्रयणे किं द्यावापृथिवीयस्यैव तन्त्रमनुष्ठेयमिति नियमः-उत ऐन्द्राग्नस्य वा वैश्वदेवस्य वा द्यावापृथिवीयस्य वेत्यनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्यावापृथिवीयस्यैव बर्हिषः पुष्पस्य गृहीतत्वात् तन्त्रमपि द्यावापृथिवीयस्यैवानुष्ठेयमिति नियमोऽस्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—पुष्पं बर्हिरतिदेशप्राप्तं न तन्त्रितामापादयति । एवं कस्याप्येकस्यैव तन्त्रितास्वीकारे प्रमाणाभावादनियम एवेति ।

एतदभिप्रत्याह नेति । 'आग्रयणे'-'द्यावापृथिवीयस्य' एव 'तन्त्रिता' 'न' 'भवेत्'—द्यावापृथिवीयस्यैव तन्त्रमनुष्ठेयमिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

पादे पञ्चदश न्याया
भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टम् ।

इति द्वादशस्य द्वितीयः ।

अथ द्वादशस्य तृतीयपादः

[समुच्चय-तदपवादभूतविकल्प-विचारः]

(१) १२।३।१-२ धार्या वत्सत्वक् पुरोक्ताहतं च

(१) समुच्चयचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) अष्टरात्रे प्रथममहः विश्वजिन्नामकम्—ततः षडहो ज्योतिर्नामकः—ततोऽष्टममहः अभिजिन्नामकम् । विश्वजिन्नामके प्रकृतियागे परिधानार्था वत्सत्वग् विहिता—सा च विश्वजिदिति नामसाम्येन अष्टरात्रस्य प्रथमेऽहनि विश्वजिन्नामकेऽतिदेशेन प्राप्ता । ज्योतिष्टोमे च परिधानार्थमहतं वासो विहितम्—तच्च ज्योतिरिति नामसाम्येन अष्टरात्रस्य द्वितीयभागे षडहेऽतिदेशेन प्राप्तम् । पुनः अष्टरात्रस्यान्तिमे भागेऽभिजिन्नामकेऽपि वास एवातिदेशेन प्राप्तम् । सर्वत्र च नामातिदेशेनैव परिधानस्य प्राप्तिः ।

(३) तत्र संशयः—किं वत्सत्वग् धार्याऽथवाऽहतं वासो धार्यमिति

विकल्पः–उत द्वयमपि धार्यमिति समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नामातिदेशस्य सर्वत्र समबलत्वाद् विकल्प एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अधःपरिधानाय वासो योग्यतरं भवति-ऊर्ध्वाङ्गप्रावरणाय च वत्सत्वग् योग्यतरा । तस्मादुभयत्रोपकारकत्वाद् द्वयोरपि समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह धार्येति । 'वत्सत्वक्' 'धार्या' परिधानीया–'पुरोक्तं' प्राकृतं ज्योतिष्टोमात्प्राप्तम् 'अहतं' वास इति शेषः—अपि परिधानीयम् । एवं च सति समुच्चय एवाश्रयणीय इत्याशयः ।। १ ।।

(२) १२।३।३–८ न स्यात् तन्त्रं देवसूनाम्परार्थम् ।

(१) तन्त्रिताविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अग्नौ श्रूयते—'अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवां हवींषि निर्वपति' इति ।

(३) तत्र संशयः—तन्त्रित्वमत्र किं देवसूनां हविषाम्—उत पशुपुरोडाशस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अष्टहविषामनुनिर्वाप्याणां बहुत्वात् तेषामेव तन्त्रित्वम् । तेषामेव तन्त्रं पुरोडाशे प्रसज्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुपुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वम् । तस्यैव पूर्वश्रुतत्वान्मुख्यत्वम्–अष्टहवींष्यनुनिर्वाप्याणि पुरोडाशात् पश्चादागच्छन्ति–तस्मादागन्तुकत्वादमुख्यानि तानि इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'देवसूनाम्' अनुनिर्वाप्याणां अष्टहविषाम्–'तन्त्रं' 'परार्थम्' पशुपुरोडाशार्थं न स्यात् । अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रं पुरोडाशे न निविशते–पुरोडाशे स्वकीया धर्मा अनुष्ठीयन्ते इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) १२।३।९ कर्मण्येकस्मिन् गुणाः स्युः समस्ताः

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते–'ऋजुमाघारयति–सन्ततमाघारयति–ऊर्ध्वमाघारयति' इति ।

(३) तत्र संशयः–ऋजुत्वादीनां त्रयाणामत्र समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—आघारद्वारा तेषां कार्यस्यैकत्वात् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात् सहानुष्ठानसम्भवाच्च न विकल्पोऽपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह कर्मणीति । 'एकस्मिन् कर्मणि' आघारे–'गुणाः' अनेके ऋजुत्वादयः–'समस्ताः' समुच्चिताः–'स्युः' भवेयुः–अतो न विकल्प इत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) १२।३।१०-१५ कार्यैकत्वे स्याद् गुणानां विकल्पः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषस्तदपवादरूपः ।

(२) 'यवैर्यजेत' 'व्रीहिभिर्यजेत' इति यवा व्रीहयश्च विहिताः ।

(३) तत्र संशयः—किमनयोर्विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशनिष्पादनमेवैकं कार्यमुभयोः । 'यवैर्यजेत' इत्यत्र व्रीहिनिरपेक्षाणां यवानां तत्साधनत्वमुच्यते—'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र च यवनिरपेक्षाणां व्रीहीणां तत्साधनत्वम् । तथा सत्युभयोरेककार्यत्वाद् विकल्प इति ।

एतदभिप्रेत्याह-कार्यैति । 'कार्यैकत्वे' यदा बहूनामेकमेव कार्यं सम्पादनीयं तदा—'गुणानां' धर्माणां—'विकल्प' एव स्यात्'—न तु समुच्चय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) १२।३।१६ प्रायश्चित्तं स्याद् विकल्पेन नाशे

(१) विकल्पोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठाने प्रायश्चित्तद्वयं श्रूयते—'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपात्य'-'अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्' इति च ।

(३) तत्र संशयः--प्रायश्चित्तयोर्विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः--अत्र दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—विहिताकरणजन्यदोषसमाधानं दृष्टमेव प्रयोजनं प्रायश्चित्तयोः। उभयोश्च यवव्रीहिवदन्योन्यनिरपेक्षत्वाद् विकल्प एवेति।

एतदभिप्रेत्याह प्रायश्चित्तमिति । 'नाशे' यज्ञस्य केनचिद्धेतुना वैगुण्ये सति 'प्रायश्चित्तं' 'विकल्पेन' स्यात् । यत्र दोषसमाधानार्थान्यनेकप्रायश्चित्तानि विहितानि तत्र विकल्प एवेत्यर्थः ।। ५ ।।

(६) १२।३।१७ नैमित्तं चेत्तत् समुच्चेयमेव ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषस्तदपवादरूपः ।

(२) क्वचित्तु निमित्तभेदेनानेकानि प्रायश्चित्तानि श्रूयन्ते—यथा 'भिन्ने जुहोति' स्कन्ने जुहोति' इत्यादीनि ।

(३) तत्र संशयः-एतेषां विकल्प उत समुच्चयः ।

(४) पूर्वपक्षः स्कन्दनादिजन्यदोषसमाधानार्थत्वात् प्रायश्चित्तानां पूर्ववद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः-दोषसंयोगमनुपन्यस्य स्कन्दनादिनिमित्तमुपजीव्यात्र प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते। तस्मात् निमित्तानेकत्वे नैमित्तिकानामप्यनेकेषां कर्तव्यत्वात्समुच्चय एव प्रायश्चित्तानामिति।

एतदभिप्रेत्याह नैमित्तमिति। 'तत्' प्रायश्चित्तं-'नैमित्तं चेत्' अनेकनिमित्तकं यदा विधीयते तदा-'समुच्चेयम्' 'एव' नतु विकल्पनीयमित्याशयः ॥ ६ ॥

(७) १२।३।१८-१९ पाठ्योऽनध्यायेऽपि मन्त्रोऽध्वरादौ

(१) अनुष्ठाने मन्त्रोच्चारणविषयो विचारः प्रासङ्गिको वर्तते।

(२) सन्ति कर्मानुष्ठाने पठनीया मन्त्राः। अस्ति चानध्याये वैदिकमन्त्रपाठनिषेधः।

(३) तत्र संशयः—पर्वण्यनध्याये यदा कर्मानुष्ठीयते तदा मन्त्रपाठः कर्तव्य उत नेति।

(४) पूर्वपक्षः—'पर्वणि नाध्येयम्' इति निषेधबलादनध्याये क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्ति इति।

(५) सिद्धान्तः—निषेधस्याध्ययनाध्यापनविषयत्वात् क्रतुप्रयोगे निषेधाभावः। तस्मादनध्यायेऽपि क्रतुप्रयोगेऽस्त्येव मन्त्रपाठ इति।

एतदभिप्रेत्याह—पाठ्य इति। 'अध्वरादौ' यज्ञानुष्ठानादौ—'अनध्यायेऽपि' यस्मिन् दिने वेदाध्ययनं निषिद्धं तस्मिन्नपि दिने—'मन्त्रः' कर्माङ्गभूतः-'पाठ्यः' पठनीय एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) १२।३।२०-२२ मन्त्रोच्चारे भाषिको न स्वरः स्यात्।

(१) मन्त्रपाठविचारो वर्तते।

(२) मन्त्रोच्चारणे तत्तच्छाखीयब्राह्मणस्वरो वर्तते। अस्य स्वरस्य पारिभाषिकं नाम 'भाषिक' इति। मन्त्रपाठे चास्ति मन्त्रेषु प्रावचनिकं स्वरत्रयम्।

(३) तत्र संशयः—क्रतुप्रयोगे यदा मन्त्र उच्चार्यते तदा तत्र भाषिकस्वरः प्रयोक्तव्यो न वेति।

(४) पूर्वपक्षः-ब्राह्मणेनोक्तत्वात् भाषिकः स्वरोऽवश्यम्प्रयोक्तव्य इति।

(५) सिद्धान्तः—कर्मकालिकमन्त्रोच्चारणे भाषिकस्वरो न प्रयोक्तव्यः। ब्राह्मणे हि 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यादौ स्वरो नोपदिश्यते—केवलम्मन्त्रं प्रदर्शयितुं तस्य मन्त्रकाण्डपठितान्यक्षराण्यनूद्यन्ते इति। तस्मात् त्रैस्वर्येणैवोच्चारणं न भाषिकस्वरेणेति।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्रेति। 'मन्त्रोच्चारे' कर्मानुष्ठानकाले यन्मन्त्रोच्चारणं क्रियते तस्मिन्—'भाषिकः स्वरः' तत्तच्छाखीयब्राह्मणस्वरः-

'न स्यात्-' प्रयोक्तव्य इति शेषः-अपि तु प्रावचनिकं स्वरत्रयमेव प्रयोक्तव्यमिति ॥ ८ ॥

(९) १२।३।२३-२४ स्यादेवायम्ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) मन्त्रकाण्डपठिता मन्त्रा यान् प्रकृत्य ब्राह्मणेषूपदेशो लभ्यते तेषां विचारः पर्यवसितः । कर्मकाले तेषां प्रयोगे स्वरो न प्रयोक्तव्य इति स्थितम् । सन्ति च केचिन्मन्त्रा ये मन्त्रकाण्डे न पठिता अपि तु ब्राह्मणेष्वेव पठिताः-यथा 'वानस्पत्योऽसि' इति । तान् प्रति-

(३) संशयः—एतेषु भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन नैव प्रयोक्तव्यः स्वर इति ।

(५) सिद्धान्तः—येषां मन्त्राणां मन्त्रकाण्डे पाठ एव नास्ति तेषां नास्ति प्रावचनिकं त्रैस्वर्यम् । तस्मात् तेषामुच्चारणे प्रयोक्तव्य एव भवति भाषिकः स्वर इति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्यादिति । 'ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे' यस्य मन्त्रस्य मन्त्रकाण्डे पाठो नोपलभ्यते यस्य चाक्षराणि ब्राह्मणमात्रे समुपलभ्यन्ते तस्मिन् मन्त्रे-'अयम्' भाषिकः स्वरः-'स्यात् एव'—तत्र प्रावचनिकस्य स्वरस्याभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) १२।३।२५ मन्त्रान्ते स्यात् कर्मणः सन्निपातः ।

(१) मन्त्रोच्चारणविषयक एव विचारो वर्तते ।

(२) 'इषे त्वा' इति मन्त्रः शाखाच्छेदे करणम्-'इमामगृभ्णन्' इति रशनादाने इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—कर्मणोऽनुष्ठानं किं मन्त्रोच्चारणात् प्रागेव उत पश्चादेव उत यदा कदाचिदनियमेन इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकाभावादनियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—कृत्स्नमन्त्रजन्यमर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च मन्त्रोच्चारणसमाप्तेः प्राक् नोदेति । विलम्बे चोत्पन्नं स्मरणं विनश्येत् । तस्मात् मन्त्रस्यान्ते एव कर्मानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्रेति । 'मन्त्रान्ते' मन्त्रोच्चारणस्य समाप्तौ-'कर्मणः' यस्मिन् कर्मणि स मन्त्रो विहितस्तस्य-'सन्निपातः' अनुष्ठानं-'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥ १० ॥

(११)१२।३।२६-२७ धारायागेऽप्येवमेव क्रमः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) 'सन्ततां वसोर्धारां जुहोति' इत्यग्नौ विहितम् । ['सान्तत्यं'

चात्राविच्छिन्नत्वम्] ।

(३) संशयः—होमो मन्त्रात् प्रागुत पश्चादुतानियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विहितं सान्तत्यं मन्त्रहोमयोर्युगपदुपक्रमे एव सम्भवति । तस्मान्मन्त्रादावेव होमारम्भः इति ।

(५) सिद्धान्तः—वसोर्धाराख्ये कर्मणि 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति श्रुतम् । 'वाजश्च मे' इत्यन्तैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैर्हुता आहुतिः 'द्वादश'-शब्देनात्र विवक्षिता । एतादृशाः द्वादश द्वादशाख्याहुतयो वसोर्धारायां हूयन्ते । एतेषु द्वादशसंङ्ख्यकद्वादशेषु विलम्बाभाव एव सान्तत्यं वसोर्धारायाः । तस्मात् पूर्वाधिकरणन्यायेन मन्त्रान्ते एव होमानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह धारेति । 'धारायागे' वसोर्धाराख्ये कर्मणि-'अपि' 'एवमेव' पूर्वाधिकरणोक्तः एव-'क्रमः' मन्त्रकर्मणोः पौर्वापर्यम्—'स्यात्' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) १२।३।२८ आघारे स्यादेवमेव व्यवस्था ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) 'सन्ततमाघारयति' इति श्रुत आघारः ।

(३) तत्र संशयः—मन्त्रान्ते मन्त्रादौ वा आघारानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्राहुतेरेकत्वात् पूर्वाधिकरणोक्तं नैरन्तर्यरूपं 'सान्तत्यम्' न सम्भवति । एवं च मन्त्रसाहित्यमेवात्र सान्तत्यम् । मन्त्रादावेव कर्मोपक्रम इति ।

(५) सिद्धान्तः—क्षार्यमाणाज्यबिन्दुनैरन्तर्यमत्र सान्तत्यम् । तथा च सति एवमेव वाक्यार्थः सम्पद्यते—'आघाराय यदाज्यं जुह्वां गृहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाहवनीयेऽग्नौ पातयेत्' इति । एवं च यदि मन्त्रकर्मणो सहोपक्रमः स्यात् तदा 'अनेन मन्त्रेण' इति तृतीयायुक्तं पूर्वकाललक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात् पूर्ववदत्रापि मन्त्रान्ते एव कर्मोपक्रम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—आघार इति । 'आघारे' आघारहोमे-'एवमेव' वसोर्धारान्यायानुसारिणी एव-'व्यवस्था' क्रमनियमः-'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

(१३) १२।३।२९ स्यादेकार्थे मन्त्रवाक्ये विकल्पः ।

(१) मन्त्रविषयको विचारोऽनुवर्तते ।

(२) पुरोडाशविभजने त्रयो मन्त्राः श्रूयन्ते—'पूषा वां विभजतु'—'भगो वां विभजतु'—'अर्यमा वां विभजतु' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्र मन्त्राणां समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समुच्चित्यानुष्ठातं शक्यत्वात् समुच्चयः इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकस्यैव मन्त्रान्ते कर्मण उपक्रमे द्वितीयस्य प्रयोजनमेव नोत्पद्यते । तस्माद्विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'एकार्थे' एकस्मै एव कार्याय विहिते–'मन्त्रवाक्ये' नानामन्त्ररूपे–'विकल्पः' 'स्यात्'–न समुच्चय इत्यर्थः ॥१३॥

(१४) १२।३।३० सङ्ख्योपेतास्ते समुच्चित्य वाच्याः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अग्नौ श्रूयते—'तां चतुर्भिरादत्ते' इति ।

(३) तत्र संशयः—चतुर्णाम्मन्त्राणामत्र विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रत्येकमन्त्रे विभजनमुक्तं तत्रश्च प्रत्येकमन्त्रस्य स्वतन्त्रमेव करणत्वम्–तस्माद्विकल्पः । अत्र तु चतुर्णां समूहस्यैव करणत्वं 'चतुर्भि'रिति पदेन बोध्यते । तस्माच्चतुर्णामपि मन्त्राणामन्ते एव कर्मोपक्रमः । तथाच सति चतुर्णां समुच्चय एव न्याय्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह सङ्ख्येति । 'ते' मन्त्राः यदा 'सङ्ख्योपेताः' सङ्ख्याविशेषविशिष्टा विहितास्तदा—'समुच्चित्य' समूहरूपेणैव–'वाच्याः' पठनीया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(१५) १२।३।३१–३५ मन्त्रोऽनेको ब्राह्मणोक्तो विकल्प्यः

(१) मन्त्रविषयक एव विचारो वर्तते ।

(२) 'उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति'–'उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयति' इति ब्राह्मणवाक्यद्वयेन द्वौ मन्त्रौ पुरोडाशप्रथने विनियुज्येते ।

(३) तत्र संशयः—मन्त्रयोः समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र मन्त्रविनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वात् ब्राह्मणगतं वचनद्वयं चतुस्सङ्ख्यावत् समुच्चये एव पर्यवस्यतीति ।

(५) सिद्धान्तः—वचनद्वये मन्त्रयो परस्परनैरपेक्ष्यं भासते । तस्मात् समुच्चयो न न्याय्यः–लिङ्गसिद्ध एवार्थो ब्राह्मणवचनेनानूद्यत इत्यभ्युपेयम् । तस्मादेकार्थत्वाद्विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'ब्राह्मणोक्तः' ब्राह्मणवाक्येन विहितः—'अनेकः मन्त्रः' नाना मन्त्रा एकार्था यत्रोपलभ्यन्ते तत्र स 'विकल्प्यः' विकल्पेनैव विनियोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) १२।३।३६–३८ हौत्रो मन्त्रः स्यात् समुच्चेय एव ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठनीयः-'उ-द्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृंह' इति—उच्छ्रीयमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा एष मन्त्रः पठनीयः—'उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्या अधि' इति।

(३) तत्र संशयः—अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्प उत समुच्चय इति।

(४) पूर्वपक्षः—यूपोच्छ्रयणस्मारणमेकमेव कार्यं द्वयोर्मन्त्रयोः। तस्मादेककार्यत्वाद्विकल्प इति।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमो मन्त्रः 'उच्छ्रयणं करोमि' इत्युच्छ्रयकरणं स्मारयति द्वितीयस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन् 'यूपोच्छ्रयणं कर्तव्यम्' इत्यध्वर्योः स्मृतिं जनयति। तस्मात् 'करोमि' 'कर्तव्यम्' इत्यनयोः स्मरणप्रकारस्यान्यत्वात् कार्यभेदः-तस्मात् समुच्चय इति।

एतदभिप्रेत्याह हौत्र इति। 'हौत्रः' होत्रा पठनीयो द्वितीयो मन्त्रः-'समुच्चेयः' 'एव' अध्वर्युपठनीयेन मन्त्रेण सह समुच्चित्य एव पठनीयः इत्यर्थः॥ १६॥

अस्मिन् पादे भाष्यकारेण वीक्ष्य
न्यायाः सर्वे वर्णिता षोडशैव।

स्पष्टम्।

इति द्वादशस्य तृतीयः।

अथ द्वादशस्य चतुर्थः पादः

[विकल्प-तदपवादसमुच्चय-विचारः]

(१) १२।४।१-२ समुच्चयो जपादीनाम्

(१) समुच्चयोदाहरणम्।

(२) दीक्षितस्य वाङ्नियमनात् पूर्वं जपाय मन्त्रा आम्नाताः-'सारस्वतीमनूच्य वाग् यन्तव्या—वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या' इति॥-तथा च स्तुतयः 'अग्निर्मूर्धादिव' इत्यादि।-आशिषः 'आयुर्दा अग्ने' इत्यादि।

(३) तत्र संशयः—अत्र जपनीयादिमन्त्राणां समुच्चय उत विकल्प इति।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र मन्त्रस्य वचनमात्रं क्रियते। तस्मादेकार्थत्वाद् विकल्प इति।

(५) सिद्धान्तः—कर्मप्रकाशकलिङ्गशून्या इमे मन्त्राः अदृष्टार्था एवोच्चार्यन्ते। तथा च कार्यभेदः—तस्मात् समुच्चय इति।

एतदभिप्रेत्याह समुच्चय इति । 'जपादीनाम्' 'समुच्चय' एव न विकल्प इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) १२।४।३-४ याज्याऽनेका विकल्प्यते ।

(१) विकल्पोदाहरणम् ।

(२) ऐन्द्राबार्हस्पत्ययागे—'इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती' इत्यादिके याज्यानुवाके द्विविधे आम्नाते ।

(३) तत्र संशयः—अनयोस्समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टप्रयोजनस्य देवताप्रकाशनरूपस्यैकत्वाद् विकल्प इति ।

एतदभिप्रेत्याह याज्येति । 'अनेका याज्या' यत्र एकाधिके याज्यानुवाक्ये श्रूयेते तत्र-'विकल्प्यते' विकल्प एव इष्यते-न समुच्चय इत्यर्थः॥२॥

(३) १२।४।५-७ समुच्चयः क्रयद्रव्ये

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाम्नातानि—'अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति—वाससा क्रीणाति' इत्यादीनि ।

(३) तत्र संशयः—एतेषां द्रव्याणां विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—क्रयरूपस्य कार्यस्यैकत्वात् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुः स्वीकारस्य सौलभ्यात्-'दशभिः क्रीणाति' इति सङ्ख्योक्तश्च—समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह समुच्चय इति । 'क्रयद्रव्ये' सोमक्रयणार्थानां द्रव्याणाम् विषये-'समुच्चयः' न तु विकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) १२।४।८ गुदानां स्यात् समुच्चयः ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) अग्नीषोमीये 'गुदेनोपयजति' इति गुदेनोपयजनं श्रूयते । तच्चैकादशिनेषु चोदकप्राप्तम् । तत्र चैकादश गुदाः प्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः—एतेषां गुदानां विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गुदोपयजनरूपमेकमेव कार्यम् । तस्मात् कार्यैकत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र शेषप्रतिपत्तिरूपः संस्कारो विधीयतेऽदृष्टार्थः । तस्मात् समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह गुदानामिति । 'गुदानां' गुदोपयजनकर्मणि विहितानामेकादशिने प्राप्तानां-'समुच्चयः'-न विकल्प इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) १२।४।९ षडेकादौ विकल्पः स्यात्

(१) विकल्पोदाहरणम् ।

(२) आधाने श्रूयते-'एका देया-षड् देयाः-द्वादश देयाः' इत्यादि।

(३) तत्र संशयः-अत्रैकादीनां समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—तृतीयाधिकरणन्यायेनानतिसौलभ्याय समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—नानासङ्ख्यानामेकत्वादीनां परस्परनैरपेक्ष्यं गम्यते । तस्मात् विकल्प इति ।

एतदभिप्रेत्याह षडिति । 'षडेकादौ' 'षट् देया एका देया' इत्यादौ 'विकल्पः स्यात्'—सङ्ख्यानामिति शेषः ।। ५ ।।

(६) १२।४।१०-१६ जाघनी च विकल्प्यते ।

(१) विकल्पोदाहरणम् ।

(२) 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति श्रूयते । एकादशिनादिषु पशुगणेषु सन्त्यनेके पशवः ।

(३) तत्र संशयः-अनेकासां जाघनीनां विकल्प उत समुच्चय इति।

(४) पूर्वपक्षः—चतुर्थाधिकरणन्यायेन समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः-पत्नीसंयाजनं विकृतिष्वर्थकर्म । अर्थकर्मणश्चैकयैव जाघन्या सिद्धत्वाद् जाघनीनां विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह जाघनीति । 'जाघनी च' यत्र पशुगणेषु अनेका जाघन्यो भवन्ति तत्र—'विकल्प्यते' विकल्प एवाभ्युपेयते न समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) १२।४।१७-२५ वार्क्षाग्निर्बाधते तूख्यम्

(१) विकल्पोदाहरणप्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अग्निचयने उखायां सम्पाद्य तस्यामुखायामग्निर्ध्रियते-स नित्योऽग्निः । तत्रैव प्रकरणे काम्योऽप्यग्निः श्रूयते-'वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यावदध्यात्' इति ।

(३) तत्र संशयः—द्वयोरग्न्योर्विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—होमा नित्यस्योखायां धृतस्याग्नेः कार्यम्-फलाय धारणं तु काम्यस्याग्नेः । एवं च कार्यभेदात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—फलाय धृतेनैवाग्निना होमस्यापि प्रसङ्गसिद्धौ नित्योऽग्निर्बाध्यते । तथासति अकामिन उखायां धृतोऽग्निः-कामिनस्तु अग्न्यन्तरम्-इत्येवं विकल्पः इति ।

एतदभिप्रेत्याह—वार्क्षाग्निरिति । 'वार्क्षाग्निः' वृक्षादाहृतोऽग्निः—'तु-'-

'उख्यम्' उखायां धृतमग्निं बाधते—काम्येन वार्त्राग्निनैव कार्यनिर्वाहात् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) १२।४।२६–२७ नासावाहवनीयकः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) यथोखागतोऽग्निः—वार्त्रोऽग्निश्च—तथैवाहवनीयोऽप्यस्त्यग्निः ।

(३) तत्र संशयः—यथा उख्यस्याग्नेर्बाधः तथा किमाहवनीयस्यापीति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन काम्येन वार्त्रणैवाग्निना होमकार्यसिद्धेः आहवनीयस्य बाधः ।

(५) सिद्धान्तः—आधानरूपसंस्कारेण ह्याहवनीयत्वं भवति नाहुत्याधारमात्रत्वेन । काम्येऽग्नौ तत्संस्काराभावान्न सम्भवत्याहवनीयत्वम् ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'असौ' वार्त्रः काम्योग्निः—'आहवनीय.' 'न' भवति—आहवनीयकार्यं कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(९) १२।४।२८–२९ नास्मिन्नाधानसंस्काराः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोक्ते काम्येऽग्नौ—

(३) संशयः—आधानादयः संस्कारा भवन्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—आधानस्य सर्वकर्मशेषत्वादस्त्येवाधानं काम्येऽग्नाविति ।

(५) सिद्धान्तः—संस्कृतस्याग्नेः स्थाने विहितः काम्योऽग्निः संस्कृताग्निकार्यं करोति न तु संस्कारमपेक्षते । तस्मान्नास्त्याधानादिसंस्कारः काम्येऽग्नाविति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अस्मिन्' संस्कृतस्याग्नेः स्थाने विहितेऽसंस्कृते अग्नौ—'आधानसंस्काराः' 'न' क्रियन्ते इति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) १२।४।३०–३१ नास्य स्यान्नित्यधारणम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) भवत्यग्निचयने उख्योऽग्निः ।

(३) तत्र संशयः—किमस्य धारणं सार्वकालिकमुत न—अथवा विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'न प्रतिसमेध्यो-यत् प्रतिसमिध्येत् भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्' इति सार्वकालिकधारणनिषेधः श्रूयते । न चाप्राप्तस्य निषेधः—ततश्च निषेधोऽयं प्रापकं विधिमनुमापयति । एवं च विधिनिषेधयोः सत्त्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रापकविधिं विनाऽपि निषेधः सम्भवति। आहवनीयगतं हि नित्यधारणमुख्ये निषिध्यते। तथा सति विधेरकल्पितत्वान्निषेध एव वर्तते। तस्मान्नास्य नित्यधारणमिति।

एतदभिप्रेत्याह नेति। 'अस्य' उख्यस्याग्नेः—'नित्यधारणम्' सार्वकालिकं धारणम्—'न' भवतीति शेषः॥ १०॥

(११) १२।४।३२ गणे क्रत्वर्थमेकस्य

(१) यजमानविषयो विचारः प्रवर्तते।

(२) 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभते'—'यजमानसम्मितौदुम्बरी भवति' इत्यादि विहितम्। सत्रे च सन्ति बहवो यजमानाः।

(३) तत्र संशयः—सत्रादौ गणयागे किमेतत् सर्वं याजमानमेकस्य यजमानस्य भवेदुत सर्वेषामिति।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वेषां यजमानत्वाविशेषात् सर्वेषाम्भवति याजमानमिति।

(५) सिद्धान्तः—उक्तानि याजमानानि क्रत्वर्थानि क्रतुगतग्रहादिसंस्कारार्थानि। एव च एकेनैव शुक्रग्रहादिसंस्कारस्य सिद्धत्वादितरैस्तत्करणे प्रयोजन नास्ति। पुरुषसंस्कारार्थत्वे तु भवेत्सर्वगामि। तत्तु नास्ति पुरुषार्थत्वम्। तस्मादेकेनैव कर्तव्यमिति॥

एतदभिप्रेत्याह—गण इति। 'गणे' सत्रादौ बहुकर्तृके कर्मणि—यत् 'क्रत्वर्थं' कर्म क्रतुगतग्रहादिसंस्कारार्थं याजमानं विहितम् तत्—'एकस्य' एकेनैव यजमानेन कर्तव्य न सर्वैरित्यर्थः॥ ११॥

(१२) ।१२।४।३३ कुर्यात् कश्चिदहीनके।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) अस्त्यहीनो यागो बहुकर्तृकः। तत्र एकेनैव कार्यं द्रव्यादिसंस्कारादि इति पूर्वन्यायेन स्थितम्।

(३) तत्र संशयः—स एको यजमानः क इति नियम उत यः कश्चिदित्यनियम इति।

(४) पूर्वपक्षः—सत्रे नियमस्य दर्शयिष्यमाणत्वादत्रापि नियम इति।

(५) सिद्धान्तः—अहीने विशेषावधारणस्याशक्यत्वाद्व यः कश्चिदिति अनियम एवेति।

एतदभिप्रेत्याह कुर्यादिति। 'अहीनके' अहीने यागे—'यः कश्चित्' यजमानः कुर्यात्—नियमो नास्तीत्याशयः॥ १२॥

(१३) १२।४।३४ सत्रे गृहपतिः कुर्यात्

(१)याजमानविचारो वर्तते पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) सन्ति याजमानानि कर्माणि । सन्ति च सत्रे गृहपतिसहिता बहवो यजमानाः। एतेषाम्मध्ये एक एव याजमानानि कुर्यादिति स्थितमेकादशाधिकरणे ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषाम्मध्ये याजमानानि कर्माणि कः कुर्यात् । किं गृहपतिरेवेति नियमः—उत यः कश्चिदेक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन यः कश्चित् कुर्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—गृहपतिव्यतिरिक्ता अन्येऽन्यार्त्विककार्येषु व्यापृता न शक्नुवन्ति शुक्रग्रहस्पर्शादि याजमानं कार्यं कर्तुम् । विलम्बे चार्त्विज्यशुक्रग्रहस्पर्शादीनां विहितमेककालीनत्वं विहन्येत । तस्मात् गृहपतिरेव कुर्यादिति नियमः इति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे 'गृहपतिः' एव—'कुर्यात्'-याजमानानि कर्माणीति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) १२।४।३५-४० संस्काराः सर्वकर्तृषु ।

(१) सत्रे यजमानानि गृहपतिरेव कुर्यादिति स्थितम् । सन्ति च याजमानाः संस्काराः । त इदानीं चिन्त्यन्ते ।

(२) सन्त्यञ्जनादयो यजमानसंस्काराः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतेऽपि गृहपतेरेव कार्या उत सर्वेषामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन गृहपतेरेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—फलित्वप्रयोजका एते संस्काराः । फलसम्बन्धश्च सत्रे सर्वेषां यजमानानाम् । तस्मात् सर्वेषां यजमानानामञ्जनादिसंस्कारा इति ।

एतदभिप्रेत्याह संस्कारा इति । 'संस्काराः' सत्रे अञ्जनादयो याजमानाः—'सर्वकर्तृषु'—सर्वेषु यजमानेषु—कर्तव्या इति शेषः ।। १४ ।।

(१५) १२।४।४१-४७ आर्त्विज्यं ब्राह्मणस्यैव

(१) सर्वोपसंहारेणार्त्विज्याधिकारो विचार्यते ।

(२) सन्त्यार्त्विज्यानि कार्याणि । सन्ति च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयो वर्णा वेदशास्त्रज्ञाः ।

(३) तत्र सन्देहः—आर्त्विज्यकर्माणि किं त्रिभिरपि द्विजातिभिः कार्याणि उत ब्राह्मणेनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रयोऽपि वर्णा अधीतवेदा विद्यावन्तः । शक्नुवन्ति च त्रयोऽप्यार्त्विज्यानि कर्तुम् । तस्मात् त्रयोऽपि कुर्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—विद्ययाऽधिकारोऽस्ति त्रयाणामेव । किन्तु प्रा·

माणिकैः स्मृतिभिरार्त्विज्यं ब्राह्मणे एव नियमितम्—'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा' इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तस्माद् ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—आर्त्विज्यमिति । 'आर्त्विज्यं' ऋत्विजां कर्मस्वधिकारः—'ब्राह्मणस्य एव' न तु क्षत्रियवैश्ययोरिति भावः ।। १५ ।।

न्यायाः पञ्चदशोदिताः ।

।। इति मण्डनमिश्रकृता मीमांसानुक्रमणिका ।।

स्पष्टम् ।।

इति द्वादशस्य चतुर्थः ।

इति द्वादशोऽध्यायः ॥

जर्मनीदेशवास्तव्यटीबोनामकपण्डितात् ।
प्राप्तम्पुस्तकमेतस्य ग्रन्थस्य परिशोधितम् ॥
श्रीमद्गोविन्ददासाख्यमित्रवर्यकृपावशात् ।
पुस्तकान्तरमासाद्य स्वादर्शः प्रस्तुतो मया ॥
व्याख्यासापेक्षतां तस्य विभाव्य कृतवानहम् ।
बालानां सुखबोधाय मीमांसामण्डनं त्विदम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो विश्वेशः काशिकापतिः ।
श्रीमद्गोविन्ददासस्याप्यन्तरात्मा प्रसीदतु ॥

गुणवसुखेचरपृथ्वी–१९८३–मितसंवत्सरफाल्गुने शुक्ले ।
श्रीमद्दशमीतिथ्यां ग्रन्थोऽयं पूर्णतां नीतः ॥

इति श्रीमैथिलश्रोत्रियमहामहोपाध्यायगङ्गानाथझाशर्मकृतम् मीमांसामण्डनम् ॥

मीमांसामण्डनम् मुख्य शब्द सूची।

शोधनपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
उपोद्घात	१९	करणस्थलअणमु	करणस्थो
८	६	३	'१
३९	२४	पदेनसम्बन्ध	पदेनापूर्वस्य सम्बन्ध
९४	२१	सन्निधि	क्रम
१००	(अन्ते)	स्पष्टार्थान्	'स्पष्टार्थम् । भाष्यपुस्तकेऽधिकरणपरिगणनसंख्या पञ्चदशैवोपात्ता । तत्र सप्तमाधिकरणमेकत्र स्थापितमत्र तु तत्रत्यानि षडधिकरणानि पृथक् परिगणितानीत्यवधेयम्' ।
१०३	११	७	३
	१२	८	४
	२३	विषे	निषे
	३३	८	४
१०४	१	९	५
	१६	१७	२३
	३३	७	६
१३१	३२	दर्शा	मर्शा
१४०	२७	पोत्रीयानेष्ट्रीया इति 'पोतृनेष्टृ	आध्वर्यवहौत्र '''अध्वर्युहोतृ
१४४	१७	दुःखं	सुख
१४९	५	३३	३
१५७	२२	प्राकारा	प्रकारा
१६२	३३	क्रम	क्रय
१६४	२०	आग्नेय एव	आग्नेययाग एव
१६६	२३	शिष्टमेक	विशिष्टे एक
१६७	१३	विद्य	छिद्य
१७२	१५	द्रव्य	द्रव्ये
१८४	२०	॥ १९ ॥	॥ १९ ॥ भाष्ये इदमधिकरणान्तरं न धृतम् । उक्त एवाधिकरणेऽन्तर्भूतं विचारान्तरम् ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१९१	२२–२३	सुनीती वीक्ष्य	सुनीतीर्वीक्ष्य
	२४	'सुनीती' न्यायज्ञः	
		'तत्त्ववित्'	'तत्त्ववित्'
	२५	द्वादश अ	द्वादश 'सुनीतीः' न्यायान् अ
	२६	नीति शेषः	नीति यावत्
१९२	७	काण्डेन च	काण्डेन मुख्येन च
		पञ्चसु	षट्सु
१९२	१७	५।१।२	५।१।१
१९३	५	५।१।३	५।१।२
१९९	२५	प्रधान	प्रयाज
२००	९	प्रष	प्रैष
२१५	३०	मुता	मुत
	३२	यनात्त	यनानक्त
२२८	९	कारी	कारो
२६२	६	यदा परित्यज्यते	यदाऽग्निहोत्रादयः परित्य-ज्यन्ते
	८	षोडशित्या	षोडशिनि होमत्या
२८०	८	विहितत्व	विहितत्वा
३०१	३	दिकामंत्रा(अतोऽनन्तरं)वातायेर्हवनश्रुते' इत्यन्तानि वाक्यानि ।	
३०४	२२	(५)	(५) ८ । २ । २४–२८
३१२	२७	हन्ति पिषि	हन्तिपिषि
३१७	१२	दह्रो	दह्रोऽन्यानि तस्मात् प्राक्
३१९	२५	मुहि	मूहि
३२५	६	धेयो	धेयं
	७	र्थं सप्त	र्थौ द्वितीयाध्यायप्रथमपादे तथा सप्त
३२९	२८	वतिनी	वर्तिनी
३३४	१४	अकारः	आकारः
३४१	३१	द्विवचन	बहुवचन
३४८	१३	तेष्वस्य	तेष्वश्वस्य
३५१	२०	र्धाया	र्धार्या

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३५३	२५	दशमा	नवमा
३७८	५	उज	उत
३८२	२८	तर्म	तैर्म
३८७	१२	दक्षिणाः। ताश्च	दक्षिणा। सा च
३८८	२९	मात्रस्येति	मात्रमिति
३९०	६	स वा	स एवा
३९६	३३	स्योदाहरणानि	स्योदराणि
४०४	२०	त्रिचस्य	तृचस्य
४०५	१७	पवना	वपना
	१९, २६		
४०८	२४	अग्नीषोमीये	अग्निष्टोमे
४१३	१६	न्था	न्थ्या
४१९	२७	मत्रा	मैत्रा
४३४	१५	(पूर्वपक्षो नास्ति)- (स एवं पठनीयः)—	(४) पूर्वपक्षः—बर्हिर्मात्रं वर्जयित्वाऽन्यत् सर्वं प्राकृतं कर्तव्यमिति
४३४	१६	(४)	(५)
४५०	१७	कृष्णा	कृष्ण
४५६	३२	च विहिता	विहिता
४५८	१७	'उत्तरे' उ	'उत्तरे' प्रधानकर्मान्तरे उ
४५८	१८	कर्मान्तरमिति	निष्कासद्रव्यकमेव कर्मान्तरमत्र विधीयत इति
४५८	२८	स्यादुत कर्मणां	स्यादुताङ्गानां
४६२	१	अग्नि	अग्नी
४६८	१२	॥ ४ ॥	॥ ४ ॥ [विपरीतमेतदधिकरणं भाष्ये ॥]
४७९	१६	तग्रहो	तग्रहो
४८३	२५	प्रथने	हरणे
४९५	६	प्रयोगे स्वरो	प्रयोगे भाषिकः स्वरो

६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीगोपालकृष्ण भट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथ * विरचितो *ब्रह्मवादः । तथा *शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट * विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित *शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि—वेदान्तविशारदेन विरतृत् भूमिकया विविधपरिशिष्टै-र्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । [शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १] रु०१—०

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् । [का० वि० ८] रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य प० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादिविभूषितं च । [न्या० वि० ८] रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान्शङ्कराचार्ये विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि० ८] रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयति कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय प० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । [सांख्य वि० १] रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २] रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया, महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि० ९] रु० ३—०

६९ ,, ,, [संपूर्णम्] रफ मोटा कागज ० २—४

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषित च । [न्याय वि० ९] रु० ०—८

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् ।
एषो ग्रन्थः भागद्वये पूर्णो भविष्यति किन्तु विद्यार्थिनां सौकर्यार्थमस्याद्यो भागो द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तमस्माभिः संमुद्रय निष्कासितः । (द्वितीयोपि शीघ्रमेव मुद्रयित्वा प्रकाशयिष्यते) । प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे ९) रु० २—८

७२ १-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणिताध्यायः वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीबापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २—०

७२ २ सिद्धान्तशिरोमणिः । ,, ,, ,,
गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीबापू-

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम ए साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीउमानाथाज्यौलकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः । टीकया संवलित । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० पाणिनिव्याकरणेवादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्टभेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासाविचारिताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं द्वितीय प्रकरणमपि मुद्रित प्रायं शिघ्रमेव भवन्तं दृष्टि पथमधिगमिष्यतीति ।) प्रथमो भाग । (व्या० वि १०) रु० १—०

८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, (२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योगचन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । [योगदर्शनविभागे १] रु० २—०

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।